

Ma'bed el-Cühenî'nin Rivayetleri Üzerine Bazı Mülahazalar -Tahriç-Sened Özelinde-

Some Observations on Ma'bad Al-Djuhani's Reports -With Special Reference to Extraction-

Macit DEMİRER

Dr. Öğretim Üyesi, İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Bolu
Assistant Professor, İzzet Baysal University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Bolu, Turkey
(macitdemirer@ibu.edu.tr)

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 23 Mayıs / May 2018
Kabul Tarihi / Accepted : 9 Haziran / June 2018
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran / June 2018
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran / June
Cilt / Volume: 5 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 77-106

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Published by Bülent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

Öz: Tâbiinden olan Mab'ed el-Cühenî İslâm düşünce tarihinde ilk muhâliflerden birisi olarak kabul edilmektedir. Onun böyle kabul edilmesinde özellikle kaderi inkâr ettiği yönündeki fikir önemli bir yer tutar. Ona isnad edilen bu fikir asırlarca gündemdeki yerini korumuş ve Ma'bed el-Cühenî dendiğinde ilk akla gelen onun bu yönü olmuştur. Nedense onun rivayetlerinin olup olmadığı, hangi sahâbî veya tâbiinden rivayette bulunduğu, rivayetlerinin sıhhat durumlarının neler olduğu, rivayetlerinin genel olarak hangi konuları içerdiği vb. hususlar ise pek gündeme gelmemiştir. Oysa ilk devirde, sahâbînin çoğunun hayatta olduğu bir zaman diliminde yaşaması, birçok sahâbî ve tâbiîn ile görüşmesi, devlet yöneticileri ile yakın bir ilişki içerisinde olması ve aynı zamanda toplum nezdinde tanınan birisi olması onun rivayetlerinin önemini artırmaktadır. Onun rivayetlerinin tespitinde sadece hadis kaynakları ile yetinilmemiş, tarih ve tabakât kitaplarından da istifade edilmiştir. Bu makalede ona ait olduğu tespit edilen rivayetlerin kimlerden nakledildiği ve ne tür rivayetler olduğu belirlenmiş olup ayrıca onların sıhhat durumlarına senet açısından işaret edilmiştir.

Anahtar kelimeler; Ma'bed el-Cühenî, Sahâbe, Hadis, Râvî, Rivâyet.

Abstract: Mabad al-Djuhani who is a tâbiûn, is regarded as one of the first opponents in the history of Islamic thought. His idea regarding the denial of destiny is particularly important when he is accepted as the first opponent. His idea has kept its importance for centuries and Mabad al-Djuhani often associated with this idea. Interestingly enough, his

reports, the informants of the reports and the validity and content of these reports have not been studied sufficiently. However, the fact that he lived in an environment where he could meet with the most companions of the Prophet, makes his reports very important. This article tries to determine his reports not only by referring to hadith literature, but also to historical and biographical sources. In this article the reports which reported by him examined in a sense of what kind of reports are they and reported from whom. And also the validity of these reports is handled and evaluated in terms of citation.

Keywords: *Mabad al-Djuhani, Companion, Hadith, Reporter, Report*

GİRİŞ

İslâm düşünce tarihinde ilk muhâliflerden birisi kabul edilen Mab'ed el-Cühenî (ö. 83/702) hicri ilk asırda hayat sürdürdüğü için birçok sahâbî ile görüşme fırsatı elde etmiş bir tâbîdir. Farklı düşünceleri, özellikle de kaderi inkâr ettiği varsayılan düşüncesi sebebiyle hem yaşadığı dönemde hem de sonraki asırlarda adından sıkça söz edilen birisi olmuştur. Kendisinden sonra da fikri açıdan birçok kimse ve grup üzerinde etkili olmuştur. Özellikle Mutezile üzerindeki etkisi oldukça fazladır.

Mab'ed el-Cühenî'nin güvenilir olup olmadığı hususunda münekkitler arasında ihtilaf vardır. Bir kısım münekkit onun yalancı olmadığına ve güvenilir birisi olduğuna kâil olmuşlardır. Diğer bir grup ise onun ehli bidatten olmasını ileri sürerek, tenkit etmişlerdir. Tenkit edenler özellikle onun bu yönüne yani bidatçı olmasına dikkat çekmişlerdir. Haliyle bu durum onun rivayetlerine ihtiyatlı yaklaşılmasına bir sebep olmuştur. Buna rağmen ondan gelen rivayetlere hem temel eserlerde hem de diğer eserlerde az da olsa rastlanmaktadır.

Bu çalışmada Mab'ed el-Cühenî'den nakledilen haberlerin tespit edilebilenlerine yer verilmeden önce kısaca onun rivayette bulunduğu kimseler ele alınmıştır. Peşinden de onun görüşmediği sahâbeden yaptığı rivayetler munkatı başlığı altında, görüşerek yaptığı rivayetler ise muttasıl başlığı altında ele alınmıştır. Tâbiinden olan rivayetleri de bu kısımda ele alınmıştır. İsmi zikretmeksizin sadece "bir sahâbîden" diyerek yapılan rivayetler için de ayrı bir başlık açılmıştır. Son olarak mürsel rivayetler ile maktû rivayetlere yer verilmiştir.

1. Rivayette Bulunduğu Kimseler

Kaynaklara göre Mab'ed el-Cühenî'nin hem sahâbeden hem de tâbiinden rivayetleri vardır. Sahâbeden olan rivayetleri iki türlüdür. Görüşmediği halde rivayette bulunduğu sahâbîler ki kaynaklar bunları hep mürsel olarak belirtmiştir.¹ Bu tür haberlere işaret edilirken mürsel/munkatı ifadesi kullanılmaya özen

¹ Mürsel, ilk üç asırda isnadında kopukluk olan her hadis için kullanılmış bir kavramdır. Mütেকaddimûn ise mürsel ile munkatı kavramlarını birbirinden ayırmıştır. Mürsel, tâbiinin sahabeyi atlayarak doğrudan Allah Râsûlü'nden naklettiği, munkatı ise senedin herhangi bir yerinde peş peşe olmamak şartıyla bir veya birden fazla ravinin düştüğü hadise denmiştir.

gösterilmiştir. Onun Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Osmân (ö. 35/656), Huzeife b. el-Yemân (ö. 36/656), Sa'b b. Cessâme (ö. 25/646) ve Imran b. Husayn'dan (ö. 52/672) olan rivayetleri, bu nevi yani mürsel/munkatı rivayetlerdendir. İkinci tür ise bizzat görüştüğü sahâbiden yaptığı rivayetlerdir. Bu rivayetlerde onunla sahâbe veya tâbiîn arasında herhangi bir kopukluk bulunmamaktadır. Bu yüzden bunlar çalışmada muttasıl başlığı altında ele alınmıştır. Bu tür rivayetlerin olduğu sahâbiler ise şunlardır: Muâviye (ö. 60/680), İbn Abbâs (ö. 68/688), İbn Ömer (ö. 73/692), Hasan b. Ali (ö. 49/669), Hâris b. Abdullah el-Cühenî (?). Tâbiinden ise Humrân b. Ebân (ö. 75/695) ile Yezîd b. Amîra es-Seksekî (?) bulunmaktadır.²

Mab'ed el-Cühenî, sahâbînin ismini zikretmeden de rivayette bulunmuştur. Fakat bu tür rivayetler yok denecek kadar azdır. Tespitlerimize göre sadece bir rivayet bulunmaktadır. Ayrıca hem mürsel hem de maktû rivayetleri bulunmaktadır. Mürsel olarak da sadece bir rivayeti tespit edilebilmiştir. Maktû rivayetler onun ilmi seviyesini göstermesi açısından önemlidir. Çünkü bu rivayetler bize onun fikhî yönü hakkında en azından bir fikir vermektedir.

2. Rivayetleri

Ma'bed el-Cühenî'nin rivayetleri, munkatı olanlar, muttasıl olanlar, sahâbeden birisi denilerek yapılan rivayetler, mürsel rivayetler ve maktû rivayetler olarak beş başlık altında ele alınacaktır.

2.1. Munkatı Olanlar

2.1.1. Hz. Ömer'den Olan Rivayetler

Ma'bed Hz. Ömer ile görüşmemiştir. Çünkü o Hz. Ömer'in vefatında küçük yaşlarda idi. Bu yüzden ondan olan rivayetleri mürsel/munkatıdır. Mevcut kaynaklarda Ma'bed'in Hz. Ömer'den sadece bir rivayeti bulunmaktadır. Katâde'nin (ö. 117/735) Ma'bed'den, onun da Hz. Ömer'den naklettiği haber şudur: Hz. Ömer: "Mükâtepe üzerinde bir dirhem borç bulunmayan köledir." buyurmuştur. İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), Tahâvî (ö. 321/933) ve Beyhakî (ö. 458/1066) tarafından rivayet edilmiş olan bu haberin ravileri ile ilgili herhangi bir problemden söz edilmemiştir.³

2 İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1271/1952), VIII, 280; İbn Asâkir, *Târîhu Dir-meşk*, thk. Amr b. Garame el-Amrî, (Beyrut: Dâri'l-Fikr, 1421/2001), LIX, 312; Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâir-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 1400/1980), XXVIII, 244; Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, (Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 1405/1985), IV,185; *Târîhu'l-İslâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1423/2001), II, 1006; *el-Kâşif fi Ma'rifeti men lehu Rivâyetün fi'l-Kütübî's-Sitte*, thk. Muhammed Avvâme, Muhammed Nemr el-Hatîb, (Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992), II,279; İbn Kesîr, *et-Tekmil fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, thk. Şâdi, b. Muhammed b. Salim, (Merkezü'n-Nu'man, 1432/2011), I, 86-87; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (Matbaatü Dâirati'l-Meârif, 1326), I, 225; Aynî, *Meğâni'l-Ahyâr fi Esâmî Ricâli Meâni'l-Âsâr*, thk. Muhammed Hasan, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006), III, 58.

3 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, thk. Hamed b. Abdullah el-Cuma', Muhammed b. İbrahim el-Leheydan, (Riyad: Mektebetür-Rüşd, 1425/2004), VII, 244; Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdelhak, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994), III, 111; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, (Mekke: Mektebetü Dâri'l-Baz, 1414/1994), X, 546-547.

Ma'bed'in Hz. Ömer'den mevkûf olarak rivayet etmiş olduğu bu haberi, Ebû Dâvûd (ö. 275/889) Amr b. Şuayb kanalıyla merfû olarak da rivayet etmiştir.⁴ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Amr b. Şuayb rivayetinin sahih, Nevevî ise hasen olduğu kanaatindedir.⁵ Hasen değerlendirmesinde bulunan bir diğer müellif de Elbânî'dir (ö. 1420/1999).⁶ Münâvî (ö. 1031/1622) ise hadisin şerhini senette hakkında ihtilaf olunan İsmail b. Ayyaş'a dikkat çekerek bitirmiştir.⁷ Aynı söz bazı sahâbîlerden mevkûf olarak da nakledilmiştir. Onlar içerisinde, Abdullah b. Ömer (ö. 73/692),⁸ Zeyd b. Sabit (ö. 45/665),⁹ Ümmü Seleme (ö. 62/681),¹⁰ Hz. Âişe (ö. 58/678)¹¹ ve Hz. Osmân¹² bulunmaktadır. Üstelik Said b. el-Müseyyeb (ö. 94/713),¹³ Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Süleyman b. Yesar (ö. 107/725),¹⁴ Atâ (ö. 103/721), Abdullah b. Ubeyd (ö. 113/731) ve Nafi' (ö. 117/735)¹⁵ v.b. tarafından maktû olarak da rivayet edilmiştir. Tüm bunlardan mezkûr haberin hem merfû, hem mevkûf hem de maktû rivayetlerinin olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.2. Hz. Osmân'dan Olan Rivayetler

Ma'bed el-Cühenî'nin rivayette bulunduğu kişilerden birisi de Hz. Osmân'dır. Onun Hz. Osmân ile görüşüp görüşmediği bilinmemektedir. Hz. Osmân hicri 35 yılında vefat etmiştir. Ma'bed'in o zamanlar küçük yaşlarda olması görüşmeme ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu yüzden olsa gerek onun Hz. Osmân'dan olan rivayetleri kaynaklarda mürsel/munkatı olarak geçmiştir.¹⁶ Ma'bed'in Hz. Osmân'dan yaptığı iki rivayet vardır. Bunlardan birisini İbnü'l- Mübârek (ö. 181/797) ile Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843), diğerini ise Ukaylî (ö. 322/934) ile İbn Asâkir (ö. 571/1176) nakletmiştir.

4 Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, (İstanbul: Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1413/1992), Itk, 1; Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyin*, II, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, (Beirut: Müessesetür'r-Risâle, 1405/1985), 303; Beyhakî, *es-Sünenü's-Sağir*, thk. Abdülmü'tî Emin Kalacı, (Karaçi: Câmîatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1410/1989), IV, 219; *es-Sünenü'l-Kübrâ*, X, 545.

5 İbnü'l-Mülâkkîn, *el-Bedrü'l-Münir*, thk. Mustafa Ebü'l-Gayt, Abdullah b. Süleyman, Yasir b. Kemal, (Riyad, Dâru'l-Hicret, 1425/2004), IX, 742.

6 Elbânî, *İrvâü'l-Ğalil*, (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985), VI, 119, 180, 294; *Sahihu'l-Câmi's-Sağir ve Ziyâdetühü*, (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1408/1988), II, 1138.

7 Münâvî, *Feyzu'l-Kadir*, (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1416/1997), VI, 339.

8 Malik b. Enes, *Muvatta*, (İstanbul: Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1413/1992), Mükâtepe, 1; Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Musannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, (el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1982), VIII, 405; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 244; Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, III, 112; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, X, 546.

9 Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 405; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 244; Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, III, 112; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, X, 545-546, 549, 557.

10 Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 408; Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, III, 112.

11 Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 408.

12 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 245.

13 Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 409.

14 Muvatta, Mükâtepe, 2.

15 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 246.

16 Mizzi, *Tehzib*, XXVIII, 244; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 279; Alâî, *Câmiu't-Tahsil*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1986), 283; İbn Kesîr, *et-Tekmil*, I, 86; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 225.

A) İlk haberi Abdullah b. Mübârek, Avf el-A'rabî (ö. 147/763) Ma'bed ve Hz. Osmân; Müsedded ise Yahyâ, Avf, Ma'bed ve Hz. Osmân rivayet zinciriyle nakletmiştir. Her iki kaynaktan da metin aynıdır. Mezkûr haber şudur: Hz. Osmân şöyle demiştir: "Bir kul evin odalarından birine girse ve orada bir amelî yapmaya devam etse insanlar kısa bir zaman sonra onu konuşmaya başlarlar. Kim bir amel yaparsa Allah o kişiye amelinin elbisesini, hayırsa hayır, şerse şer olarak, giydirir."¹⁷ Bu, Hz. Osmân'a ait bir söz yani mevkûf bir haberdir. Haberi Mab'ed el-Cühenî'den nakleden Avf el-A'rabî, kaderi ve şii olmakla itham edilmiş sığar-ı tâbiinden birisidir. Rivayetleri Kütüb-i tis'a içerisinde de yer almış olan Avf, sika ve güvenilir bir ravidir.¹⁸ Müsedded rivayetinde yer alan Yahyâ ise Yahyâ b. Said el-Kattan'dır (ö. 198/813). Hem bir hadis hafızı hem de bir rical âlimi olan Yahyâ b. Said, müteşeddît münekkitlerden birisidir. Ali b. el-Medînî, hadis ricalini onun kadar bileni ve ondan daha güvenilir olanı görmedim, diyerek ondan övgüyle bahsetmiştir.¹⁹ Birçok ilim adamı da onun güvenilirliğine ve hadis ilmindeki üstünlüğüne vurgu yapmışlardır.²⁰ Haberi Yahyâ'dan nakleden Müsedded b. Müserhed de sika ve güvenilir bir hadis âlimidir. *Müsnedi* de bulunan Müsedded'den hem Buhârî hem de bazı Kütüb-i Tisa' müellifleri rivayette bulunmuşlardır.²¹ Bu bilgilerden senetteki ravilerle ilgili herhangi bir sorun bulunmadığı anlaşılmaktadır. Busîrî (ö. 840/1436) de Müsedded rivayetinin ravilerinin sahih olduğunu ifade etmiştir.²²

Mezkûr rivayet benzer lafızlarla ama daha kısa bir metin halinde başka eserlerde de geçmektedir. İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) Musannef'i ile Beyhakî'nin (ö. 458/1066) Şuabü'l-îmân'ında: "Kim bir amel işlerse Allah ona amelinin elbisesini giydirir, hayırsa hayır, şerse şer." şeklindedir.²³ Ravileri sika ravilerden oluşmaktadır. Fakat İbn Ebî Şeybe rivayeti munkatıdır. Çünkü senette yer alan İsmail b. Ebî Hâlid'in (ö. 146/765) haberi Hz. Osmân'dan işitme ihtimali yoktur. İsmail b. Ebî Hâlid bazı sahâbîleri görüp onlardan rivayette bulunmuş

17 Abdullah b. Mübârek, *ez-Zühâ*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004), 451; Bûsîrî, *İthâfu'l-Hiyere*, (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1420/1999), VII, 385; İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-Âliye*, (Dâru'l-Âsime, 1419/1998), XIII, 308.

18 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), VII, 191; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VII, 15; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), II, 40; Mizzî, *Tehzîb*, XXII, 437-441; Zehebî, *Târih*, III, 947; *Siyer*, VI, 383-384; *Mizânü'l-İtidâl*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), III, 305; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 166-167; Aynî, *Meğâni*, II, 422-423.

19 Mizzî, *Tehzîb*, XXXI, 336.

20 İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, thk. Abdülhalim Abdülazim el-Bestevî, (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985), 472; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973), VII, 611; Ebü'l-Velid el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*, thk. Ebü'lübâbe Hüseyin, (Riyad: Dâru'l-Livâ, 1406/1986), III, 1219; Nevevî, *Tehzîb* II, 154; Zehebî, *Târih*, IV, 1244; *Tezkiratü'l-Huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), I, 218-219; *Siyer*, VII, 579-585; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 216-220; Aynî, *Meğâni*, III, 208-210.

21 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 224; İclî, *es-Sikât*, 425; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 438; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 200; Mizzî, *Tehzîb*, XXVII, 443-448; Zehebî, *Târih*, V, 700; *Tezkira*, II, 8-9; *Siyer*, IX, 15-17; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 107-109; Aynî, *Meğâni*, III, 29.

22 Bûsîrî, *İthâf*, VII, 385.

23 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XII, 402; Beyhakî, *Şuabü'l-Îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamid, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), IX, 208.

ama Hz. Osmân'ı görmemiştir.²⁴ Bu yüzden o munkatı bir rivayettir. Beyhakî rivayetinde ise İsmail b. Ebî Hâlid haberi Râfi'den (?), o Yahyâ'dan (ö. 100/719) o da Hz. Osmân'dan rivayet etmiştir. Hz. Osmân'dan rivayette bulunan Yahyâ, Yahyâ b. Saîd b. el-As'tır. O sika birisidir ve Hz. Osmân'dan da rivayeti bulunmaktadır.²⁵ Haberi Râfi'den rivayet eden İsmail b. Ebî Hâlid de sika ve güvenilir birisidir.²⁶ Fakat iki sika arasında yer alan Râfi' meçhul bir şahıs olup kim olduğu bilinmemektedir. Yahyâ'dan rivayette bulunanlar içerisinde Râfi' olmadığı gibi İsmail b. Ebû Halid'in rivayette bulunduğu kimseler arasında da yoktur. İsmail b. Ebî Hâlid, sika olan el-Müseyyeb b. Râfi'den (ö. 105/724)²⁷ rivayette bulunmuş ama onun Yahyâ isimli bir raviden rivayeti bulunmamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki bu rivayet de senetteki meçhul ravi sebebiyle zayıf bir rivayettir.

Mezkûr haber, yukarıda zikri geçen rivayet zincirinden farklı bir şekilde yine İbn Ebî Şeybe'de, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Fedâilü's-sahâbe*'sinde ve Abdullah b. Ahmed'in (ö. 290/903) *Fedâilü Osmân b. Affân* isimli eserinde: "Bir amel işleyene Allah amelinin elbisesini giydirebilir."²⁸ şeklinde geçmiştir. Söz yine Hz. Osmân'a aittir. İbn Ebî Şeybe rivayetinin senet zinciri şu şekildedir: es-Sekâfi (ö. 194/810), Eyyûb (ö. 131/749), Ebû Kılâbe (ö. 104/723) ve Hz. Osmân. Ahmed b. Hanbel rivayetinin senet zinciri ise Abdurrahman b. Mehdi (ö. 198/814), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/796), Eyyûb, Ebû Kılâbe ve Hz. Osmân, şeklindedir. Her iki rivayetin senedinde yer alan ravilerin güvenilirliği ile ilgili herhangi bir problem bulunmamaktadır. Yalnız her iki rivayette munkatıdır. Çünkü Ebû Kılabe Hz. Osmân'la görüşmemiştir. Bırakın onun Hz. Osmân'dan rivayette bulunmasını, Abdullah b. Abbâs (ö. 68/688) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) başta olmak üzere birçok sahâbiden olan rivayetleri bile tartışmalıdır. Hz. Ömer, Huzeife (ö. 36/657) ve Âişe'den (ö. 58/678) olan rivayetleri de mürsel/munkatıdır.²⁹ Bu da irsâl yaptığı rivayetlerden birisi olsa gerektir.

Hz. Osmân'a ait bu söz, bazı kaynaklarda farklı lafızlarla merfû olarak da rivayet edilmiştir. Ebû'l-Fadl ez-Zührî (ö. 381/991), Ebû Nuaym (ö. 430/1038) ve Kudât (ö. 454/1062) tarafından rivayet edilen metin şudur: Ebû Abdurrahman es-Sülemi (ö. 73/692) der ki, Osmân'ı Hz. Peygamber'in (s.a.v.) minberinde şöyle derken işittim: Allah Râsûlü (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Kimin iyi veya kötü her ne düşüncesi olursa olsun Allah ona bilinmesine sebep olacak bir elbise giydirebilir."³⁰ Haber, senedinde

24 Mizzi, *Tehzib*, III, 69-76; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 291-292.

25 Mizzi, *Tehzib*, XXXI, 326-329; Zehebi, *Târîh*, II, 186; İbn Hacer, *Tehzib*, XI, 215-216.

26 Mizzi, *Tehzib*, III, 69-76.

27 Mizzi, *Tehzib*, XXVII, 586-588; İbn Hacer, *Tehzib*, X, 153.

28 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XII, 402; Ahmed b. Hanbel, *Fedâilü's-Sahâbe*, thk. Vasıyyullah Muhammed Abbâs, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), I, 479; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Fedâilü Osmân b. Affân*, thk. Talat b. Fuad el-Hulvânî, (Cidde: Dâru'l-Mâcid Asîrî, 1421/2000), 116.

29 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 820; Mizzi, *Tehzib*, XIV, 542-548; İbn Hacer, *Tehzib*, V, 224-226; Aynî, *Meğâni*, II, 80.

30 Ebû'l-Fadl ez-Zührî, *Hadisü'z-Zührî*, thk. Hasan b. Muhammed, (Riyad: Edvâu's-Selef, 1418/1998), 169; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, (Kahire: Matbaatü's-Seâde, 1394/1974), X, 215; Kudât, *Müsnedü's-Şihâb*, thk. Hamdi b. Abdülmeccid es-Selefi, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1986), I, 306.

yer alan Ebû Ömer, Hafs b. Süleyman el-Bezzâz (ö. 180/796) sebebiyle tenkide uğramıştır. Zira Hafs, her ne kadar kıraatta hüccet olsa da, Ahmed b. Hanbel, Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875) ve Nesâî (ö. 303/915) başta olmak üzere birçok münekkit tarafından metrûku'l-hadis olarak kabul edilmiştir. Hatta Abdurrahman b. Yusuf onu hadis uydurmakla suçlamaktadır.³¹

B) Ma'bed el-Cühenî'nin Hz. Osmân'dan naklettiği ikinci rivayet merfû bir haberdir. Ateşli bir hastalık olan hummadan bahseden haber şudur: "Humma, Kıyâmet günü müminin cehennemden olacak payıdır." Haberi Ma'bed'den Mâlik b. Dînâr (ö. 123/740) rivayet etmiştir. İbn Ebî'd-Dünya (ö. 281/894), Ukaylî (ö. 322/934) ve İbn Asâkir (ö. 571/1176) tarafından rivayet edilmiş problemlerle bir haberdir.³² Problem senette yer alan Fadl b. Hammâd el-Vasîti (?) ile Abdullah b. Imrân'dan kaynaklanmaktadır. Ukaylî hem Fadl hem de Abdullah b. Imran sebebiyle bu haberi tenkit etmiştir. Yalnız o Abdullah'ın tüm rivayetlerini değil, Mâlik b. Dînâr'dan yaptığı rivayeti eleştirmektedir.³³ Onun Abdullah'ın tüm rivayetlerini zayıf sayması zaten düşünülemez. Çünkü zayıflığı konusunda ittifak edilmiş birisi değildir. Onu sika sayanlar da vardır. Mesela İbn Ebî Hâtîm er-Râzî (ö. 327/938) babasından naklen onun sika olduğunu zikretmiştir.³⁴ Aynı şekilde İbn Hibbân (ö. 354/965) da onu sikalar arasında zikretmiştir.³⁵ Fadl b. Hammâd ise tenkit edilmiştir. Dârekutnî (ö. 385/995) onun kezzab,³⁶ Zehebî (ö. 748/1348) ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ise meçhul bir şahıs olduğuna işaret etmişlerdir.³⁷ Mezkûr rivayeti zikreden İbn Hacer el-Askalânî de Ukaylî'den naklen senedinde problem olduğunu ifade ederek bu konuda ona tabi olmuştur.³⁸ Ma'bed'in bu rivayetinin ravi kaynaklı zayıf bir rivayet olduğu anlaşılmaktadır.

Yalnız bu rivayeti destekleyen, her ne kadar lafız farklılıkları olsa da, başka rivayetler bulunmaktadır. Mesela Ahmed b. Hanbel'in Ebû Umâme (ö. 86/705) kanalıyla merfû olarak rivayet ettiği "hummâ cehennemden köruklerindedir. Mümine ondan isabet eden şey onun cehennemden olan payıdır" hadisi

31 Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, (Haydarabad: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, ts.), II, 363; İbn Hibbân, *el-Mecrûhin*, thk. Mahmud İbrahim Zayed, (Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396/1976), I, 255; İbn Adî, *el-Kâmil fi Duâfâi'r-Ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed, (Beirut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1399/1978), III, 268-276; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), IX, 64; Mizzi, *Tehzib*, VII, 10-16; Zehebî, *Târihu*, IV, 602; Aynî, *Meğâni*, I, 223-224.

32 İbn Ebî'd-Dünyâ, *el-Maraz ve'l-Keffârât*, thk. Abdülvekil en-Nedvî, (Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1411/1991), 130; Ukaylî, *Kitâbü'd-Duafâi'l-Kebîr*, thk. Abdulmutî Emin Kalacı, (Beirut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1404/1984), II, 287; III, 448; İbn Asâkir, *Târih*, LIX, 312-313.

33 Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 287; III, 448.

34 İbn Hacer, *Tehzib*, V, 343.

35 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 19; Mizzi, *Tehzib*, XV, 381-384.

36 İbn Arrâk, *Tenzihü's-Şeria*, thk. Abdulvahhâb Abdullatif, Abdullah Muhammed el-Gumârî, (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1399/1978), I, 96.

37 Zehebî, *el-Muğni fi'd-Duafâ*, thk. Nurettin İtr, (Haleb: Dâru'l-Meârif, 1391/1971), II, 511; *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), III, 350; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1422/2002), VI, 339.

38 İbn Hacer, *Lisân*, VI, 339.

bunlardan birisidir.³⁹ Bu konudaki benzer rivayetler sadece Hz. Osmân veya Ebû Umâme'den değil Enes b. Malik (ö. 93/712),⁴⁰ Âişe binti Ebî Bekr es-Sıddîk,⁴¹ Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/653),⁴² Ebû Hureyre (ö. 58/678)⁴³ ve Ebû Reyhâne'den (?)⁴⁴ de nakledilmiştir. Tüm bu rivayetler birbirini destekler mahiyettedir. Destek rivayetler sayesinde zayıf olan bir rivayetin hasen derecesine çıkabileceği de erbabinca bilinen bir husustur. Elbânî işte bu noktadan hareketle, yani konu ile ilgili benzer rivayetleri göz önünde bulundurarak, Ma'bed'in Hz. Osmân kanalıyla naklettiği bu rivayeti sahih olarak değerlendirmiştir.⁴⁵

2.1.3. Huzeyfe b. el-Yemân'dan Olan Rivayetler

Kaynaklar Ma'bed'in Huzeyfe'den de rivayetinin olduğuna işaret etmişlerdir. Bunlar da yukarıdakiler gibi mürsel/munkatı rivayetlerdir.⁴⁶ Ma'bed'in Huzeyfe'den sadece bir rivayeti bulunmaktadır. O da Huzeyfe'nin Mecûsî bir kadınla evliliğine dairdir.⁴⁷ Rivayeti Ma'bed'den Hasan el-Basrî (ö. 110/728), ondan da Amr b. Ubeyd et-Temîmî (ö. 144/761) rivayet etmiştir. Bu şahıs mutezilenin önde gelen âlimlerinden birisidir. Yalnız mecrûh birisidir. Ebû Hâtim er-Râzî ve Nesâî onun metrûk bir ravi olduğu görüşündedirler.⁴⁸ Basra'nın önde gelen âlimlerinden

39 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (İstanbul: Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1992/1413), V, 252, 264; İbn Ebî'd-Dünyâ, *el-Maraz ve'l-Keffârât*, 53; Rüyânî, *Müsned*, thk. Eymen Ali Ebû Yemânî, (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1416/1995), II, 312; Tahâvî, *Şerhu Müşkilil'Âsâr*, thk. Şuayb el-Arnâvut, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), V, 468; Taberânî, *el-Mu'cemül'Kebîr*, thk. Humeydî b. Abdülmeccid es-Selefi, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), VIII, 93; Beyhakî, *Şuabül'İmân*, XII, 270.

40 Taberânî, *el-Mu'cemül'Evsat*, thk. Târik b. İvedullah, Abdulmuhsin b. İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.), VII, 295. Bu rivayet İrâkî ve Heysemî'ye göre zayıf, Elbânî'ye göre ise mevzudur. Bk. İrâkî, *el-Muğni an Hamli'l-Esfâr fi'l-Esfâr*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005), 1652; Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, thk. Hısâmüddin el-Kudsî, (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994), II, 306; Elbânî, *Daifü'l-Câmiis-Sağîr ve Ziyâdetühü*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1410/1990), 411.

41 Taberânî, *el-Mu'cemül'Evsat*, III, 333; *el-Mu'cemüs-Sağîr*, thk. Muhammed Şekûr, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985), I, 197. Hz. Âişe'den biri uzun biri kısa olmak üzere iki rivayet bulunmaktadır. Zikri geçen kaynaklardaki rivayet uzun olmaktadır. Heysemî rivayetin senesinde problemlili rivayetin olduğunu söylemiştir. Kısa olanı ise Zeylaî, İrâkî, Heysemî ve Süyûtî Bezzâr'ın rivayet ettiğini söylemişlerdir. Heysemî isnadının hasen olduğuna kanidir. Elbânî ise sahih değerlendirmesinde bulunmuştur. Bk. Zeylaî, *Tahrîcül'Ehâdisi'l-Âsâri'l-Vâkıa fi Tefsiri'l-Keşşâf li'z-Zemaşeri*, thk. Abdullah b. Abdurrahman es-Sa'd, (Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1414), II, 334-335; İrâkî, *el-Muğni*, 1652; Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, II, 306; Süyûtî, *el-Câmius-Sağîr fi Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezir*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübül-İlmiyye, 1418/1996), I, 234; Elbânî, *Sahihu'l-Câmiis-Sağîr ve Ziyâdetühü*, I, 608.

42 Kudâî, *Müsned*, I, 71. İrâkî bu rivayetin hasen, Elbânî ise çok zayıf olduğuna hükmetmiştir. Bk. İrâkî, *el-Muğni*, 1652; Elbânî, *Daifü'l-Câmiis-Sağîr ve Ziyâdetühü*, 412; *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daife ve'l-Mevdüa*, (Riyad: Dâru'l-Meârif, 1412/1992), VIII, 28.

43 İbn Mâce, *es-Sünen*, (İstanbul: Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1413/1992), Tıp, 18; Taberânî, *el-Mu'cemül'Evsat*, I, 8; Beyhakî, *Şuabül'İmân*, XII, 271.

44 Tahâvî, *Şerhu Müşkilil'Âsâr*, V, 469; İbn Kâni, *Mu'cemüs-Sahâbe*, thk. Salah b. Salim el-Mısrâtî, (Medine: Dâru'l-Gurebâi'l-Eseriyye, 1418/1997), I, 345; Beyhakî, *Şuabül'İmân*, XII, 272. Zeylaî ve Süyûtî bu rivayetin Taberânî tarafından da rivayet edildiğine işaret etmişlerdir. Bk. Zeylaî, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye*, (Kahire: Dâru'l-Hadis, ts.), II, 335; Süyûtî, *el-Câmius-Sağîr*, I, 233.

45 Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'l-Sahîha*, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1422/2002), IV, 437; *Sahihu'l-Câmiis-Sağîr ve Ziyâdetühü*, I, 608.

46 Mizzi, *Tehzib*, XXVIII, 244; Alâî, *Câmiut-Tahsil*, 283; İbn Kesîr, *et-Tekmil*, I, 86; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 225.

47 İbn Ahî Mîmî, *Fevâidü İbn Ahî Mîmî*, thk. Nebil Sadettin Cerrâr, (Riyad: Dâru Edvâi's-Selef, 1426/2005), 132.

48 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI, 247; Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-Metrûkin*, thk. İbrahim Zayed, (Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396/1976), 79.

olan Yunus b. Ubeyd (ö. 139/756) ile Buhârî ise onun yalancı olduğuna işaret etmişlerdir.⁴⁹ Amr'ın sadece hadis rivayetinde yalancı olduğuna değil aynı zamanda Hasan el-Basrî'den yapmış olduğu rivayetlerinde de yalan söylediğine özellikle dikkat çekilmiştir. Onun Hasan'dan olan rivayetlerini eleştirenler arasında Eyyüb es-Sahtiyânî (ö. 131/749)⁵⁰, Humejd b. Ebî Humejd et-Tavîl (ö. 143/760), Avf b. Ebî Cemîle el-A'râbî (ö. 146/763) ve Abdullah b. Avn (ö. 151/768) bulunmaktadır.⁵¹ Amr b. Ubeyd'in eleştirilme sebeplerinden birisi de onun ehli bidatten olması ile fikirlerinin davetçisi olmasıdır. Mesela Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) onu bu açıdan, yani kader ile ilgili bidatinin davetçisi olması açısından eleştirmiştir.⁵² Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Şu'be (ö. 160/776) gibi âlimler de daha önce ondan rivayette buldukları halde sonradan vazgeçmişlerdir. Kısacası birçok noktadan tenkide uğramış olan Amr b. Ubeyd'in⁵³ rivayetleri hadis âlimleri tarafından problemlili görülmüştür. Yapılan tenkitlerden, onun özellikle Hasan el-Basrî'den yapmış olduğu rivayetlere güvenilemeyeceği anlaşılmaktadır. Tüm bu bilgilerden hareketle, ilgili rivayetin de problemlili olduğu söylenebilir. Mezkûr rivayeti eserinde zikreden İbn Ahî Mîmî (ö. 390/1000) rivayetin akabinde Hasan el-Basrî'den, Allah Râsûlünün (s.a.v.) Bahreyn'e cizye koyduğu ve cizye konan bir toplulukla da nikâhın caiz olduğu, bilgisini verir. Huzeyfe'nin Mecûsî bir kadın ile evlenmesinin meşrû bir şey olduğunu verdiği bu bilgi ile destekleyen İbn Ahî Mîmî, bir bakıma rivayetinin doğruluğuna da işaret etmiştir.

Mecûsîler, diğer Ehli Kitap mensupları gibi zimmi hukukuna tabi kılınmış bir topluluktur. Mecûsîlere nasıl muamele edeceğini bilemediğini söyleyen Hz. Ömer'e Abdurrahman b. Avf'ın Allah Râsûlünden (s.av.) naklettiği «Ehli Kitap'a uyguladığınız usulü onlara da uygulayınız.» hadisi buna bir delil teşkil etmektedir.⁵⁴ Bu yüzden Ehli Kitap'tan alındığı gibi onlardan da cizye alınmıştır. Fakat iki noktada Ehli Kitap ile Mecûsîler arasında farklılık söz konusudur; kestikleri hayvanlarının yenilmemesi ve kadınlarıyla evlenilmemesi.⁵⁵ Bu yasak sebebiyle Müslümanlar, müşrik kadınlarla evlenmedikleri gibi Mecûsî kadınlarla da evlenmemişlerdir. Müslümanlar arasında böyle bir evliliğin vukuunu tespit etmek zor olsa gerektir. Mahallî bir takım hâdiseler olmuş olabilir. Mecûsîler ile ilgili araştırmalar yapan Cahit Kara, buna bile hiç ihtimal vermeyerek, "Müslümanlar

49 Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VI, 352; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI, 246.

50 Zehebî, *Târîh*, III, 941; *Siyer*, VI, 260; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 74.

51 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI, 247; Mizzî, *Tehzîb*, XXII, 126; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 70.

52 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI, 247; Mizzî, *Tehzîb*, XXII, 126; Zehebî, *Târîh*, III, 941; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 71.

53 Hayatına dair detaylı bilgi için Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VI, 352; Nesâî, *ed-Duaâfâ ve'l-Metrûkîn*, 79; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI, 246-247; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 69-71; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 174-195; Dârekutnî, *ed-Duaâfâ ve'l-Metrûkîn*, (Medine: Mecelletü'l-Câmîati'l-İslâmiyye, 1404/1983), II, 165; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duaâfâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Abdullah el-Kâdî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406/1986), II, 229; Mizzî, *Tehzîb*, XXII, 123-135; Zehebî, *el-Muğnî*, II, 486; *Târîh*, III, 941; *Siyer*, VI, 259-260; *Mizân*, III, 273-280; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 70-75; Aynı, *Meğâni*, II, 399-400.

54 Muvatta, *Zekât*, 42; Abdürrezzâk, *Musannef*, VI, 68; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV362-363; XI, 268; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IX, 319.

55 Cahit Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsîler*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015, 170.

ile Mecûsî kadınlar arasında nikâh akdine İslam Dünyası'nda rastlanmamaktadır." demektedir.⁵⁶ Müslümanlar arasında bu tür evliliklerin gerçekleşmemiş olması da aslında rivayetin problemliliğini göstermektedir. Çünkü Huzeyfe böyle bir evlilik yapmış olsaydı herhalde bu, Mecûsîlerle evliliğin yapılabiliğine kuvvetli bir delil olur ve böylece İslam toplumunun genelinde bu nevi evliliklere de bolca rastlanırdı.

Huzeyfe'nin Mecûsî bir kadınla evlendiğinin doğru olmadığını savunan bilginler vardır. Beyhakî (ö. 458/1066) bunlardan birisidir. O Huzeyfe'nin Mecûsî bir kadınla evlendiğine dair bilginin sabit olmadığını, doğrusunun onun Yahûdî bir kadınla evlenmesi olduğunu söylemiştir.⁵⁷ Bir diğer âlim İbn Abdilber'dir (ö. 463/1071). O da bazı sahâbîlerin Mecûsîlerle evlendiklerine dair bilginin sahih olmadığına vurgu yapar ve doğrusunun onların Mecûsî kadınlarla değil Yahûdîlerle evlilik yaptıkları olduğunu belirtir. Bu söylediğine de iki sahâbînin, Huzeyfe ile Talha b. Ubeydullah'ın (ö. 36/656) Yahûdî kadınlarla yapmış oldukları evlilikleri misal verir.⁵⁸

Rivayetlerden Huzeyfe'nin yapmış olduğu bu evliliğe, caiz olmasına rağmen, Hz. Ömer'in karşı çıktığını ve ondan karısından ayrılmasını talep ettiği anlaşılmaktadır. Bunun sebebi ise Huzeyfe'nin önde gelen sahâbîlerden biri olmasıdır. Çünkü böyle bir evliliğin Kûfe'de, Mecûsîlerin yoğun olarak yaşadıkları bir yerde ve ileri gelen bir sahâbî tarafından yapılacak olması, Ehl-i Kitap kadınlar için verilmiş olan ruhsatın yanlış anlaşılmasına ve neticede Müslümanların Mecûsî kadınlarla evlenmelerine yol açabilecektir.⁵⁹ Kaynaklardaki bu bilgiler iki rivayetin birbirine karıştırılma ihtimalini göstermektedir. Üstelik Huzeyfe'nin Yahûdî bir kadınla yaptığı evliliğe işaret eden rivayetler daha sağlamdır.

Sonuç olarak; mezkûr rivayetin hem senedinde problemliliğinin olması, hem rivayette zikredilen olayın İslam toplumunda gerçekleşmemiş olması, hem de Huzeyfe'nin bir Yahûdî ile evlendiğine dair gelen haberin daha sahih olması sebebiyle bu hadisin sahih olması oldukça düşük bir ihtimaldir.

2.2. Muttasıl Olanlar

2.2.1. Muâviye b. Ebî Süfyan'dan Olan Rivayetler

Ma'bed el-Cühenî'nin en fazla rivayette bulunduğu kimse Muâviye b. Ebî Süfyan'dır. O, Muâviye ile görüşmüş ve ondan doğrudan doğruya rivayette bulunmuştur. Onun Muâviye'den naklettiği rivayetler şunlardır:

56 Kara, *Mecûsîler*, 224.

57 İbnü'l-Mülakkîn, *el-Bedrü'l-Münîr*, VII, 623.

58 İbn Abdilber, *et-Temhid*, thk. Mustafa b. Ahmed, Muhammed Abdullah, (Ma'rib: Vizâretü Umûmî'l-Evkâf, 1387/1967), II, 128.

59 Abdürrezzâk, *Musannef*, VII, 177; Saïd b. Mansûr, *es-Sünen*, thk. Habîbürrahman el-Âzâmî, (Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1403/1982), I, 225; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 49; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VII, 280; İbn Abdilber, *et-Temhid*, II, 128.

A) Ma'bed, Muâviye'den işittim, aslında o Allah Râsûlü'nden pek fazla rivayette bulunmazdı, ama her ne zaman hutbeye çıksa mutlaka bu hadisi söylerdi, der ve şu hadisi nakleder: "Allah kimin hakkında hayır murat ederse onu dinde fakih kılar. Şüphesiz bu dünya malı tatlı ve çekicidir. Kim onu hakkıyla elde ederse o mal, onun için bereketlenir. Birbirinizi övmekten sakının. Zira bu bir nevi öldürmektir." Bu hadiste üç mesele ele alınmıştır. Bunlardan birincisi, Allah'ın hayır murat ettiği kişiyi dinde fakih kılacağı; ikincisi, dünya malının çekici olması ile onu helal bir şekilde elde edilmesinin gerekliliği; üçüncüsü de övünmenin yasaklanmış olmasıdır.

Ma'bed'in *Kütüb-i Tisa*'da yer alan tek rivayeti budur. Hadisi hem Ahmed b. Hanbel hem de İbn Mâce rivayet etmiştir.⁶⁰ Yalnız İbn Mâce'de hadisin tamamı burada zikredildiği haliyle bulunmamaktadır. İbn Mâce, "Allah kimin hakkında hayır murat ederse onu dinde fakih kılar." kısmını *Mukaddime*'de farklı bir rivayetin bir parçası olarak: "Birbirinizi övmekten sakının. Zira bu bir nevi öldürmektir." kısmını ise *Kitabü'l-Edep*'te zikretmiştir. Mukaddimedeki rivayetin baş tarafında: "Hayır bir alışkanlık şer ise bir zorlamadır." kısmı bulunmaktadır.⁶¹ *Kitabü'l-Edep*'te rivayetin sadece bir bölümünün zikredilmesinin sebebi, İbn Mâce'nin hadisi İbn Ebî Şeybe'den rivayet etmesi olsa gerektir. Biraz sonra zikredileceği üzere İbn Ebî Şeybe hadisi takti' etmiş ve üç farklı başlık altında ele almıştır. Bu kısmı *Kitabü'l-Edep*'te zikretmiştir. İbn Mâce de hocasına bu hususta tabi olmuş ve o da onu *Kitabü'l-Edep*'te vermiştir. *Müsned*'de ise hadisin tamamı, rivayetler arasında bazı küçük lafız farklılıkları ve cümlelerde ufak tefek yer değişiklikleri olsa da, zikredilmiştir.

Kütüb-i sitte dışında hadisi rivayet edenlerden bazıları şunlardır; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), İbn Ebî Şeybe, Tahâvî, Taberânî (ö. 360/971) ve Beyhakî.⁶² Rivayete *Müsned*'inde ilk yer veren kişi olan Ebû Dâvûd et-Tayâlisî onu tam haliyle, İbn Ebî Şeybe ise üç farklı yerde takti' yaparak nakletmiştir. "Allah kimin hakkında hayır murat ederse onu dinde fakih kılar." kısmını *Kitabü'l-Feraiz*'de: «Şüphesiz bu dünya malı tatlıdır ve çekicidir. Kim onu hakkıyla elde ederse o mal, o kişi için bereketlenir." kısmını *Kitabü'z-Zühd*'de: "Birbirinizi övmekten sakının. Zira bu bir nevi öldürmektir." kısmını da *Kitabü'l-Edep*'te zikretmiştir. Her ne kadar hadis İbn Ebî Şeybe tarafından üç farklı yerde zikredilmiş olsa da her üç yerde de senet aynı olup ravilerde herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Bu da onun tek bir hadis

⁶⁰ İbn Mâce, *Mukaddime*, 17; Edeb, 36; Ahmed b. Hanbel, IV, 92-93, 98-99.

⁶¹ İbn Mâce, *Mukaddime*, 17; İbn Hibbân, *es-Sahih*, thk. Şuayb el-Arnâvût, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988), II, 8; Taberânî, *Müsnedü'ş-Şâmiyyin*, II, 159. Rivayetin senesinde yer alan Mervân b. Cenâh hakkında ihtilaf edilmiştir. Onu sika sayanlar olduğu gibi zayıf kabul edenler de olmuştur. Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 274; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 483; İbnü'l-Cevzi, *ed-Duafâ ve'l-Metrûkin*, III, 113; Mizzi, *Tehzib*, XXVII, 386-387; Zehbi, *Mizân*, IV, 90; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, VII, 382.

⁶² Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türki, (Cize: Hicr Li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1419/1999), II, 306; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VIII, 545; X, 463; XII, 172; Tahâvî, *Şerhu Müşkilil'-Âsar*, IV, 390; XII, 400; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, XIX, 350; Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, VI, 501; XII, 521.

olduğunu göstermektedir. Hadis ilminde takti' olarak isimlendirilen bu husus esasında hiç de zararı olmayan bir tasarruftur.⁶³

Taberânî de rivayeti üç farklı şekilde zikretmiştir. Ali b. Abdilaziz rivayetinde hadisin tümü vardır. Musab b. İbrahim rivayetinde dünya malının halini anlatan kısım, Muhammed b. Abdillâh rivayetinde ise karşılıklı övünmenin yasaklandığı kısım yer almıştır. Taberânî'nin rivayetlerinde senette farklılıklar vardır. Rivayetlerin ortak noktası Ma'bed'den hadisi rivayet eden Sa'd b. İbrahim'e (ö. 125/742) kadar olan kısım dır. Sa'd b. İbrahim ile Taberânî arasındaki rivayetlerde ise bir farklılık bulunmaktadır.⁶⁴ Diğer müelliflerin rivayetlerinde ise kayda değer bir değişiklik bulunmamaktadır.

Hadisin sıhhatine gelince; bu konuyu ele alırken önce hadis tek parça halinde sonra da üç farklı kısım ayrı ayrı ele alınacaktır. Şuayb el-Arnâvût (ö. 1437/2016), Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan her üç rivayetin isnadının sahih olduğunu belirtmiş ama Ma'bed el-Cühenî hakkındaki ihtilafa da dikkat çekmiştir.⁶⁵ İbn Mâce rivayeti hakkında Elbanî: "sahih" demektedir.⁶⁶ Yukarıda İbn Mâce'de rivayetin sadece son kısmının yer aldığı, diğer kısımların ise bulunmadığından söz edilmiş ve rivayetin İbn Ebî Şeybe kanalıyla alındığına dikkat çekilmişti. İbn Ebî Şeybe'nin takti' usulünü benimseyerek rivayeti üç parça halinde farklı bölümlerde zikretmiş olmasına rağmen senette herhangi bir değişiklik olmadığı için üçünün bir hadis olarak kabul edilmesi gerektiğini de işaret edilmişti. Hadisin bu yönü dikkate alındığında Elbanî'nin hadisin tümü hakkında "sahih" dediği sonucuna ulaşılabılır. Haliyle bu İbn Ebî Şeybe rivayeti için de geçerli bir hüküm olacaktır.

Hadisin ilk kısmı birçok kaynakta geçmektedir. Üstelik bu kısım sadece Muâviye'den değil aynı zamanda Ebû Hureyre ve İbn Abbâs (ö. 68/688) tarafından da rivayet edilmiştir. Yalnız Buhârî ve Müslim başta olmak üzere birçok kaynakta Muâviye'den rivayet edildiği görülmektedir.⁶⁷ Ebû Hureyre rivayetini Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâce (ö. 273/887),⁶⁸ İbn Abbâs rivayetini ise Ahmed b. Hanbel, Dârimî (ö. 255/868) ve Tirmizî (ö. 279/892) rivayet etmiştir.⁶⁹

63 Ahmed Naim, *Tecridi Sahih Mukaddimesi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 471.

64 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, XIX, 350.

65 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Mürşid, vd., (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), XXVIII, 52.

66 Elbanî, *Sahihu'l-Câmi's-Sağır ve Ziyâdetühü*, I, 521.

67 Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, (İstanbul: Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1413/1992), İlim, 13; Humus, 7; İ'tisam, 10; Müslim, *el-Câmiu's-Sahih*, (İstanbul: Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1413/1992), Zekât, 98, 100; İmaret, 175; Muvatta, Kader, 8; Dârimî, *es-Sünen*, (İstanbul: Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1413/1992), Mukaddime, 24.

68 İbn Mâce, Mukaddime, 17; Ahmed b. Hanbel, II, 234; Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 403 (Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inin sonunda).

69 Tirmizî, *es-Sünen*, (İstanbul: Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1413/1992), İlim, 1; Dârimî, Mukaddime, 24; Rikak, 1; Ahmed b. Hanbel, I, 306.

Hadisin ikinci, yani: “Şüphesiz bu dünya malı tatlı ve çekicidir. Kim onu hakkıyla elde ederse o mal, onun için bereketlenir.” kısmını ise *Kütüb-i Tisa'* müelliflerinden sadece Ahmed b. Hanbel rivayet etmiştir. Diğerlerinde metni bu haliyle görmek mümkün değildir. Yalnız benzer sahih bir rivayetin Hakîm b. Hızâm (ö. 54/674) tarafından rivayet edildiği görülmektedir. O rivayet ise şudur: Hakîm b. Hızâm şöyle der; Allah Râsûlünden (s.a.v.) istedim, o da verdi. Sonra tekrar istedim, tekrar verdi. Sonra tekrar istedim, tekrar verdi ve bana şöyle dedi: “Ya Hakîm! Bu mal, çekici ve tatlıdır. Kim onu tok gözlü olarak alırsa o mal bereketlenir. Kim de onu açgözlülükle alırsa bereketi kaybolur. Açgözlü, yiyen ama doymayan kimse gibidir. Veren el alan elden daha hayırlıdır.”⁷⁰ Hadisin bazı varyantlarında Hakîm b. Hızâm'ın bir daha kimseden bir şey istemeyeceğine dair yemin ettiği ve ömrünün sonuna kadar da bu yeminine sâdık kaldığı ilaveleri vardır.

Hadisin üçüncü ve son kısmını ise bu haliyle *Kütüb-i Tisa'* müellifleri içinde sadece İbn Mâce rivayet etmiştir. Kaynaklarda bu rivayetin herhangi bir şahidine de rastlanılmamıştır.

B) Ma'bed el-Cühenî dedi ki; Muâviye hutbesinde şöyle dedi: “ Bazılarına ne oluyor? Kalkmış bir namaz kılıyorlar. Allah Râsûlü ile beraber bulundum ama Onu bu namazı kılarken görmedik. Üstelik onu yasakladığını işittik.» Burada kastedilen ikindiden sonra iki rekât olarak kılınan namazdır. Ma'bed'in Muâviye'den yapmış olduğu bu rivayeti, et-Tayâlisî, Taberânî ve Beyhakî rivayet etmişlerdir.⁷¹ Bu kaynakların rivayetinde Ma'bed senette yer almaktadır. Bu rivayetin Ma'bed'in yerine Humrân b. Ebân'ın olduğu bir varyantı daha vardır. Lafızlarında pek fazla değişikliğin olmadığı o rivayeti ise hem Ahmed b. Hanbel hem de Buhârî rivayet etmiştir.⁷² Ayrıca İbn Ebî Şeybe, Tahâvî, Taberânî ve Beyhakî 'de de nakledilmiştir.⁷³

C) Ma'bed el-Cühenî Muâviye'nin şöyle dediğini nakleder: “Mükâtepe köle ölür ve geride mal bırakırsa, mevalisine hakları olan verilir, geri kalanı da vârislerinin olur.”⁷⁴ Ma'bed'den meçhul bir şahsın rivayet ettiği bu haber Muâviye'ye ait bir söz, yani mevkûf bir haberdir. Mukatepe kölenin ölümü ardından geride bıraktığı mal hakkında ulema ihtilaf etmiştir. Bu ihtilafın ardında sahâbeden gelen farklı rivayetler yatar. Hz. Ömer, Zeyd b. Sabit (ö. 45/665) ve Abdullah b. Ömer mukatepe kölenin geride bıraktığı malın efendisine ait olduğunu varislerin hiçbir şey alamayacağı görüşünü savunurlar. İbn Ebî Şeybe ve Beyhakî Hz. Ömer ile Zeyd

70 Buhârî, Zekât, 50; Vasaya, 9; Farzu'l-humus, 19; Rikak, 11; Müslim, Zekât, 96; Tirmizî, Sıfatü'l-kıyame, 29; Nesâî, es-Sünen, (İstanbul: Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1413/1992), Zekât, 93; Dârimî, Zekât, 20; Rikak, 37; Ahmed b. Hanbel, III, 402; Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 102;

71 Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned* II, 308; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, XIX, 350; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, II, 635. Buhârî, Mevakîtu's-salat, 31; Eshâbü'n-Nebî, 28; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 99-100; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, XIX, 350.

72 Buhârî, Mevakîtu's-salat, 31; Eshâbü'n-Nebî, 28; Ahmed b. Hanbel, IV, 99-100.

73 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, III, 324; Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, I, 304; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, XIX, 333; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, II, 634;

74 Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, X, 557.

b. Sâbit'in şöyle dediklerini nakleder: "Mükâtep köle ölür ve geride mal bırakırsa o mal efendisininindir. Çocuğuna hiçbir şey verilmez."⁷⁵ Benzer bir rivayet Abdulah b. Ömer'den de nakledilmiştir.⁷⁶ Muâviye ise yukarıda zikredilen habere göre mükâtep köleden geri kalan maldan varislerinin de alabileceğini savunmuştur ki o bu konuda yalnız da sayılmaz. Hz. Ali ve Abdullah b. Mes'ûd gibi sahâbiler de aynı kanaati paylaşmaktadır.⁷⁷

Bu konuda Ma'bed de Muâviye gibi düşünmektedir. Bu, Abdürrezzak'ın (ö. 211/827) *Musannef*'inde Katâde'den nakledilen bir haberden açıkça anlaşılmaktadır. O şöyle der: Abdülmelik b. Mervân bana, geride hür çocukları olan ve ödemesi gerekenden daha fazla mal bırakarak ölen mükâtep köle'nin durumunu sordu. Ona, bu hususta Ömer b. el-Hattab ve Muâviye iki farklı karar verdiler. Muâviye'nin görüşü bana Ömer'inkinden daha hoş geliyor, dedim. "Niçin" diye sordu. Ben de Dâvûd da Süleymân'dan daha hayırlı idi ama o meseleyi Süleymân daha iyi anlamıştı, Ömer onun tüm malının efendisine ait olduğuna, Muâviye ise anlaşmadan ödenmeyen miktarın efendisine, geri kalanın kölenin hür çocuklarına verileceğine hükmetmiştir, dedim.⁷⁸

Benzer bir rivayeti İbn Asâkir de nakletmiştir. Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) Haccâc'a (ö. 95/714) bir mektup yazar ve ondan Rum melikine gönderebileceği âlim bir zatı kendisine göndermesini ister. O da ona Ma'bed'i gönderir. Ma'bed gelince ona: "Mükâtep köle hakkında ne dersin" diye sorar. Şöyle cevap verir: "Ömer, o üzerinde hiçbir şeyin olmadığı bir köledir" derdi. Muâviye ise: "Anlaşmadan kalan kısmı alır geri kalan da çocuğunun olur" derdi. Muâviye'nin görüşü Ömer'inkinden bana daha hoş geliyor. Abdülmelik: "Ömer Muâviye'den daha faziletli değil mi" diye sorar. O da: "Evet öyle ama Dâvûd da Süleymân'dan daha faziletlidir, ama meseleyi o daha iyi anlamıştır" diye cevap verir.⁷⁹ Her iki rivayet arasında küçük lafız ve bazı bilgi farklılıkları bulunmakla birlikte ele alınan konu aynıdır. İbn Asâkir rivayetinde Abdülmelik, Haccâc ve Ma'bed arasındaki ilişki dikkat çekmektedir. Bu olayın ne zaman meydana geldiğine dair herhangi bir bilgi yoktur. Ama Ma'bed'in Basra'da olduğu düşünülürse bu tarihin Basra'nın Musab b. Zübeyr'den (ö. 72/691) alınıp Emevi idaresinin hâkim olduğu hicri 71-72 sonrası olduğu söylenebilir. Fakat Haccâc'ın vali olarak görevlendirilmesi h. 73 civarıdır. Hatta Irak bölgesine vali olması hicri 75 yılındadır.⁸⁰ Bu durumda bu olayın daha geç bir tarihte gerçekleşme ihtimali vardır. Bu rivayetlerden, Ma'bed'in ilmi kişiliği yanında diplomatik kişiliği de sahip birisi olduğu anlaşılmaktadır.

75 İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, VII, 244; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, X, 557.

76 Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, X, 557; *es-Sünenü's-Suğrâ*, IV, 223.

77 Zeylâi, *Nasbu'r-Râye*, IV, 146.

78 Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 393.

79 İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, LIX, 313.

80 Aycan, İrfan, "Haccâc b. Yusuf es-Sakâfi", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIV, 427-428.

Bu rivayetler, Ma'bed'in sahâbeden nakledilen iki görüşten birini tercih edip ona göre amel ettiğini göstermesi açısından kayda değerdir. Tâbiîn ve tebe-i tâbiînden de birçok kişi, Ma'bed gibi, Muâviye'nin bu görüşü doğrultusunda fetva vermişlerdir. Onlardan bazıları şunlardır: Hasan el-Basrî, İbn Sîrîn (ö. 110/728), en-Nehâî (ö. 96/714), eş-Şa'bî (ö. 104/722), Amr b. Dinâr (ö. 126/744), es-Sevrî (ö. 161/778), Ebû Hanife (ö. 150/767), Hasan b. Hayy (ö. 169/785) ve İshak b. Rahûye (ö. 238/853).⁸¹

2.2.2. İbn Ömer ve İbn Abbâs'tan Olan Rivayetler

Kaynaklara göre Ma'bed el-Cühenî'nin rivayette bulunduğu sahâbilerden birisi Abdullah b. Ömer, bir diğeri de Abdullah b. Abbâs'tır. Onun İbn Ömer ve İbn Abbâs'la nerede, nasıl görüştüğü ve ne kadar süre beraber olduklarına dair ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnız Ma'bed'in İbn Abbâs'la Basra valiliği esnasında görüşmüş olması kuvvetli bir ihtimaldir. Fakat bilinen bir gerçek var ki o da hem İbn Ömer'in hem de İbn Abbâs'ın Ma'bed'e isnad edilen kader fikrine oldukça sert bir tavır koymuş olmalarıdır. Hatta İbn Ömer "ben onlardan beriyim, onlar da benden" diyecek kadar sert bir üslup kullanmıştır.

Ma'bed el-Cühenî'nin İbn Ömer ile İbn Abbâs'tan sadece bir rivayeti tespit edilebilmiştir. Rivayete göre konu hakkında önce İbn Ömer'e daha sonra da İbn Abbâs'a aynı soru sorulmuş ve her ikisinin cevabı da aynı olmuştur. İlgili rivayet şudur; Muâviye b. Kurre (ö. 113/731), Ma'bed'in şöyle dediğini nakleder; Abdullah b. Ömer'e, her hayrı işleyen ama imanında şüphe olan bir adamın durumunu sordum: "Kesinlikle helak olmuştur" dedi. Sonra her türlü şerri işleyen ama Allah'tan başka ilah olmadığına şehadeti tam olan birisinin durumunu sordum: "Deveni besle yoldakine güvenme" şeklinde cevap verdi. Sonra Abdullah b. Abbâs ile karşılaştım, aynı soruları ona yönelttim, o da aynısını söyledi.⁸² Rivayeti bu haliyle nakleden iki müellif vardır; İbnü'l-Ca'd (ö. 230/844) ile İbn Asâkir. Yalnız rivayetin ilk kaynağı, İbnü'l-Ca'd'dır. Rivayetin senedi şu şekildedir: İbnü'l-Ca'd, el-Kâsım b. el-Fadl (ö. 167/783), Muâviye b. Kurre (ö. 113/731) ve Ma'bed. Senette yer alan İbnü'l-Ca'd,⁸³ el-Kâsım b. el-Fadl⁸⁴ ve Muâviye b. Kurre⁸⁵ sika, güvenilir ravilerdendir. Herhangi bir inkıta da söz konusu değildir. Bu durumda senetle ilgili bir problemden söz edilemez.

81 İbnü't-Türkmânî, *el-Cevherü'n-Nakî*, (Dâru'l-Fikr, ts.), X, 331. Mükâtepe köle ile ilgili rivayetlerin değerlendirilmesi için Bk.; Zeylâî, *Nasbu'r-Râye*, IV, 146.

82 İbnü'l-Ca'd, *el-Müsne'd*, thk. Âmir Ahmed Haydar, (Beyrut: Muesesetu Nâdir, 1410/1990), 486; İbn Asâkir, *Târîh*, LIX, 315.

83 İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh*, VI, 178; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 466; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 364-366; Mizzî, *Tehzîb*, XX, 341-352; Zehebî, *Târîh*, V, 532; *Tezkira*, I, 292-293; *Siyer*, VIII, 483-487; *Mizân*, 116-117; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 289-293; Aynî, *Meğâni*, II, 345-346.

84 İclî, *es-Sikât* 386; İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh*, VII, 116-117; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 338; Mizzî, *Tehzîb*, XXIII, 410-414; Zehebî, *Târîh*, IV, 481; *Siyer*, VI, 659-660; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 329-330.

85 İclî, *es-Sikât*, 432; İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh*, VIII, 378-379; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 412; Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 210-217; Zehebî, *Târîh*, III, 315; *Siyer*, V, 470-471; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 216-217; Aynî, *Meğâni*, III, 56.

Ebû Nuaym'ın *Hilye*'sinde de benzer lafızlarla bir rivayet vardır.⁸⁶ Yalnız o rivayette sorunun Abdullah'ın b. Abbâs'a da yöneltildiğine dair herhangi bir bilgi yoktur. Ayrıca iki yerde de farklılık söz konusudur. İbnü'l-Ca'd ile İbn Asâkir rivayetinde: "Şüphesi içerisinde olan», Ebû Nuaym rivayetinde ise: "Allah hakkında şüphesi olan", ifadesi kullanılmıştır. İkinci olarak Ebû Nuaym'ın rivayetinde kelimeyi şehadetin her iki kısmının, diğer iki eserde ise sadece Lâ ilâhe illallah kısmının zikredilmiş olmasıdır.

Bu rivayetin bir benzeri Ma'mer'in *el-Câmi*'inde, Abdullah b. Mübârek'in *ez-Zühd*'ünde, Ebû Nuaym'ın *Hilye*'sinde ve Beyhakî'nin *Şuabü'l-İmân*'ında da vardır. Bu kaynakların hepsinde Katâde'den nakilde bulunan kişi Ma'mer b. Râşid'dir ve hiçbirisinde Ma'bed'in ismi bulunmamaktadır. Bu rivayette de soruya muhatap olan kişi sadece Abdullah b. Ömer'dir. Rivayetin metnine gelince: "İbn Ömer'e Lâ ilâhe illallah ile ilgili şu soru sorulur; Allah'tan başka ilah olmadığı kabul edilmedikçe bir amelin faydası yoktur. Peki, o kabul edildiğinde yapılan bir amelin zararı olur mu?" O bu soruya: "Deveni besle yoldakine güvenme!" diye cevap vermiştir.⁸⁷ Yalnız bu munkatı bir rivayettir. Zira Katâde'nin sahâbeden sadece Enes b. Malik'ten rivayeti vardır. Oysa bu Abdullah b. Ömer'den yapılmış bir nakildir. Bu durumda ikisi arasında en azından bir kişinin daha olması gerekmektedir. Onun da Ma'bed olma ihtimali bulunmaktadır. Çünkü Katâde, Ma'bed'den rivayette bulunanlardan birisidir. Rivayetin munkatı olduğuna aslında Katâde'nin bizzat kendisi "İbn Ömer'e soruldu" şeklinde temrîz sıgası kullanarak bir bakıma işaret etmiştir. Katâde'nin bu tür rivayetleri ise normal karşılanmış olup onun güvenilirliğine herhangi bir etkisi olmamıştır.⁸⁸

2.2.3. Hâris b. Abdullah El-Cühenî'den Olan Rivayetler

Ma'bed el-Cühenî'nin rivayette bulunduğu kimselerden birisinin de Hâris b. Abdullah olduğunu görüyoruz. Mevcut kaynaklarda Hâris'ten nakledilen sadece bir rivayet bulunmaktadır. İlk devir kaynaklarından birisi olan İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında Hammâd b. Amr, Zeyd b. Rufey' ve Ma'bed kanalıyla zikredilen haber şudur: Ma'bed şöyle der: "Dahhâk b. Kays (ö. 64/684) beni Hâris b. Abdullah el-Cühenî'ye yirmi bin dirhem ile gönderdi ve ona şöyle dememi istedi: "Müminlerin emiri bunları sana vermemizi emretti, onları kullanabilirsin." Yanına vardım ve ona Allah seni ıslah etsin! Müminlerin emiri bu dirhemleri sana gönderdi, dedim. "Sen kimsin?" diye sordu. Ben Ma'bed b. Abdullah b. Uveymir'im, o sana Yemen'de falanca gün rahibin söylediklerini sormamı da istedi, dedim. "Evet", diyerek söze başladı. Allah Râsûlü (s.a.v.) beni Yemen'e gönderdi. Onun vefat ettiğinden emin olsam bile orayı terk etmeyecektim. Gittim. Yanıma bir rahip geldi ve:

⁸⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 311.

⁸⁷ Mamer b. Râşid, *el-Câmi*, XI, 285; İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd*, 277; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 311; Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, II, 337.

⁸⁸ Birışık, Abdülhamit, "Katâde b. Diâme", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 22-23.

"Muhammed öldü." dedi. "Ne zaman?" diye sordum. "Bugün" diye cevap verdi. O an yanımda bir silah olsaydı onu öldürürdüm. Çok geçmeden Ebû Bekir'in Allah Râsûlünün vefatını haber veren, insanların kendisine beyat ettiklerini ve benim de beyat etmemi talep eden mektubu geldi. Bana bunu gün gün haber veren kişinin ilim sahibi olabileceğini düşünerek haber gönderdim. Ona, söylediğin doğru çıktı, dedim. "Yalan söylemiyordum." dedi. "Peki, bunu nereden biliyordun?" diye sordum. "Şüphesiz ki O, hangi gün öleceğini kitaptan öğrendiğimiz bir nebidir." dedi. "Ondan sonra ne olacak?" dedim. O da: "İşiniz otuz beş senesine kadar düzgün devam eder." dedi. Öyle ki bir gün bile ilave etmedi.⁸⁹

Bu rivayetin tüm senetlerinde Ma'bed'den rivayette bulunan Zeyd b. Rufey', ondan rivayet eden ise Hammâd b. Amr'dır. Hammâd münekkitler tarafından cerh edilmiş bir ravidir. Onunla ilgili üç farklı değerlendirme bulunmaktadır. Onun zayıf olduğunu söyleyenler olduğu gibi metrûk'ül-hadis, hatta yalancı ve hadis uyduran birisi olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. Onun zayıf olduğunu söyleyenler içerisinde Ebû Züra' er-Râzî (ö. 264/878) ile Dârekutnî bulunmaktadır. Buhârî, Nesâî ve Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) başta olmak üzere birçok müellif tarafından ise münkerü'l-hadis olarak kabul edilmiştir.⁹⁰ Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), İbn Hibbân (ö. 354/965), İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Sâğânî (ö. 650/1252) ve Süyûtî (ö. 911/1505) vb. müelliflerce de yalancılıkla ve hadis uydurmakla suçlanmıştır.⁹¹ Yapılan değerlendirmelerde Hammâd'ın genelde tüm rivayetlerinin, özeld de Zeyd b. Rufey'den yapmış olduğu nakillerin ciddi problemler taşıdığı ön plana çıkmaktadır. Çünkü o sadece zayıf değil aynı zamanda hem metrûk hem de yalancı ve hadis uyduran birisi olarak değerlendirilmiştir. İbn Hacer el-Askalânî de Hammâd'dan dolayı bu rivayeti tenkit etmiştir.⁹²

Rivayetin sadece senesinde değil metninde de problem bulunmaktadır. Metinde gelecekte haber veren bir rahipten bahsediliyor. O, Hz. Peygamber'in vefat edeceği günü elinde bulunan kitaptan, burada kastedilen İncil olsa gerek, haber verdiği gibi ileride Müslümanların ne halde olacağını da haber veriyor.

89 İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 261-262; Beğavî, *Mu'cemûs-Sahâbe*, thk. Muhammed el-Emin b. Muhammed, (Mektebetü Dâri'l, Beyân, 1421/2000), II, 85-86; Ebû Nuaym, *Marifetü's-Sahâbe*, thk. Adil b. Yusuf, (Riyad, Dâru'l-Vatan, 1419/1998), II, 794; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifetü's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994), I, 619; İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994), I, 674-675.

90 Buhârî, *et-Târîhu'l-Evsat*, thk. Mahmud İbrahim Zayed, (Haleb: Dâru'l-Va'y, 1397/1977), II, 291; *et-Târîhu'l-Kebîr*, III, 28; *ed-Duafâ's-Sağîr*, thk. Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim, (Taif: Mektebetü İbn Abbâs, 1426/2005), 50; Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-Metrûkin*, 31; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, III, 144; İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, (Riyad: Metâbiu'l-Humeyzî, 1427/2006), V, 349; Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 308; Dârekutnî, *ed-Duafâ ve'l-Metrûkin*, II, 149; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, IX, 13; Zehebî, *Mizân*, I, 598; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 675; *Lisânü'l-Mizân*, II, 350-351;

91 İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 10; İbn Hibbân, *el-Mecrûhin*, I, 252; İbnü'l-Kayserânî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi, (Riyad: Dâru's-Sâmîi, 1415/1994), 321; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, (Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1388/1968), II, 85; *ed-Duafâ ve'l-Metrûkin*, I, 234; Sâğânî, *el-Mevzûât*, thk. Necmi Abdurrahman Halef, (Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn, 1405/1984), 27; Süyûtî, *el-Leâli'l-Masnûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1996), II, 36, 312, İbn Arrâk, *Tenzihu's-Şeria*, I, 55.

92 İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 674-675.

Tüm bunların ötesinde hicri 35 senesini de işlerin sarpa saracağı bir tarih olarak belirliyor. Bilindiği üzere bu, Hz. Osmân'ın öldürüldüğü tarihtir. Bu tarihten sonra Müslümanlar arasında çok ciddi problemlerin çıktığı zaten bilinen bir gerçektir. Anlaşılan o ki bu, tarihi olaylar göz önünde bulundurularak ileriki bir tarihte uydurulmuş bir rivayettir. Bu şekilde geleceğe dair, özellikle de belirli tarih verilerek yapılan rivayetlerin genellikle problemlili olduğu da bilinen bir husustur.

Rivayette dikkat çeken bir diğer problem ise Hâris b. Abdullah'a gönderilen kişinin kimliği meselesidir. Bazı kaynaklar buradaki Ma'bed'i Ma'bed b. Abdullah b. Uveymir⁹³ bazıları da Ma'bed b. Hâlid (ö. 72/692) olarak kaydetmiştir.⁹⁴ Ma'bed el-Cühenî'nin Abdullah'ın veya Hâlid'in oğlu olduğu iddia edilmiş ama bunun yanlış olduğuna hem Mizzî hem de İbn Kesîr işaret etmişlerdir.⁹⁵ Bu rivayette adı geçen Ma'bed'in Mab'ed el-Cühenî olması daha kuvvetli bir ihtimaldir. Zira rivayeti Ma'bed'den nakleden Zeyd b. Rufey'in ondan rivayeti vardır. Ama onun sahâbî olan Ma'bed b. Halid'den bir rivayeti yoktur. Kaynaklar genellikle onun Ebû Ubeyde b. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 82/701) ile Hızâm b. Hakîm b. Hızâm'dan (?) rivayetlerinin olduğuna dikkat çekmişlerdir.⁹⁶ Bu durumda hem senet hem de metin açısından tenkide uğramış olan bu rivayete ihtiyatlı yaklaşılması en doğru seçenek olsa gerektir.

2.2.4. Humrân b. Ebân'dan Olan Rivayetler

Ma'bed'in rivayette bulunduğu kimselerden birisi de Hz. Osmân'ın satın alıp azat ettiklerinden Humrân b. Ebân'dır. Hz. Osmân'ı namazda yanıltığında düzeltilecek kadar ilmi seviyesi yüksek olan Humrân, yaptığı bir hata sonucu Basra'ya gitmek zorunda kalmış ve h.70'den sonraki bir tarihte orada vefat etmiştir.⁹⁷

Kaynaklarda Ma'bed'in Humrân'dan sadece bir rivayeti bulunmaktadır. Birkaç eserde nakledilen haber şudur: " Humrân şöyle demiştir: "Osmân b. Affân'ın yanındaydık. Su istedi ve abdest aldı. Abdestini bitirince gülümsedi. Niçin güldüm biliyor musunuz? diye sordu. Devamla Allah Râsûlü (s.a.v.) benim aldığım gibi abdest aldı, sonra da gülümsedi ve: "Niçin güldüm biliyor musunuz? diye sordu. Biz de Allah ve Râsûlü daha iyi bilir, dedik. O da: Şüphesiz ki kul abdest alır ve tamamlarsa sonra namaza başlar ve tamamlarsa anasından günahsız doğduğu gibi namazından da öyle çıkmış olur." buyurdular."⁹⁸ Kütüb-i Tisa' müelliflerinden sadece Ahmed b. Hanbel tarafından rivayet edilen bu haberin isnadı sahihtir.

93 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 261-262; Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, II, 794; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, I, 619.

94 Beğavî, *Mucemû's-Sahâbe*, II, 85-86; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 674-675.

95 Mizzî, *Tehzib*, XXVIII, 244; İbn Kesîr, *et-Tekmil*, I, 86;

96 İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh*, III, 563; Kasım b. Kutluboğa, *es-Sikât*, thk. Şâdi b. Muhammed, (Merkezü'n-Numan, 1432/2011), IV, 376-377.

97 Hayatı için Bk. İbn Asâkir, *Târîh*, XV, 172; Mizzî, *Tehzib*, VII, 301-306; Zehebî, *Târîh*, II, 809-10; *Mizân*, I, 604; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 153; *Tehzib*, III, 24-25; Aynî, *Meğâni*, I, 243-244.

98 Ahmed b. Hanbel, I, 61; Bezzar, *Müsned*, II, 83; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 373; İbn Asakir, *Târîh*, LIX, 313.

*Müsned*in muhakkiklerinden hem Ahmed Muhammed Şakir hem de Şuayb el-Arnâvût bu rivayetin isnadının sahih olduğuna hükmetmişlerdir.⁹⁹

2.2.5. Yezîd b. Amîra es-Seksekî'den Olan Rivayetler

El-Hâris b. Amîra ile karıştırılan Yezîd b. Amîra, es-Seksekî, el-Kelbî, eş-Şamî, el-Hımsî ve ez-Zübeydî nisbeleriyle anılan ve Halife Hayyât'a (ö. 240/855) göre ilk tabakada,¹⁰⁰ yani Kibar-ı tâbiînden birisidir. Hatta Ebû'l-Hasan İbn Semî' onu muhadram olarak kabul etmiştir.¹⁰¹ Muâz b. Cebel'in talebelerinden olan Yezîd, onun vefatından sonra tavsiyesine uyarak Kûfe'ye gitmiş ve orada Abdullah b. Mes'ûd'a talebelik yapmıştır. Sadece bu iki sahâbîden değil, aynı zamanda Hz. Ebû Bekir, Hz. Osmân ve Muâviye'den de rivayetleri vardır. Ondan da birçok kimse rivayette bulunmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır: Râşid b. Saîd, Şehr b. Havşeb, Atıyye b. Kays, Ma'bed el-Cühenî, Ebû Kılâbe el-Cermî ve Ebû İdris el-Havlânî. Yalnız kaynaklarda pek fazla rivayeti yoktur. İclî, İbn Sa'd ve İbn Hibbân gibi birçok müellif tarafından sika kabul edilen Yezîd b. Amîra'dan,¹⁰² *Kütüb-i Tisa'* müelliflerinden Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî de mevkûf rivayette bulunmuşlardır.¹⁰³

Ma'bed el-Cühenî'nin Yezîd b. Amîra'dan sadece bir rivayeti bulunmaktadır. Kaynaklarda birtakım lafız farklılıkları ile nakledilen haberin İbn Asâkir rivayeti şudur:

"Ma'bed şöyle der: "Yezîd b. Amîra es-Seksekî denilen bir adam geldi. O Muâz b. Cebel'in (ö. 17/638) öğrencisiydi. Muâz'ın vefatı yaklaşınca Yezîd baş kısmına oturup ağlamaya başladı. Muâz ona baktı ve seni ağlatan nedir? diye sordu. Yezîd: "Allah'a yemin olsun ki, elde etmekte olduğum dünyalık için ağlıyorum değilim, fakat kaçırdığım ilim için ağlıyorum." dedi. Muâz ona şöyle dedi: "İlim olduğu gibi gitmiş değil. Benden sonra ilmi dört kişiden tahsil et; Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/653), Allah Râsûlü'nün (s.a.v.) cennetle müjdelenen onuncu kişi olduğunu söylediği Abdullah b. Selâm (ö. 43/664), Ömer ama o seninle ilgilenemez ve Selmân el-Fârisî (ö. 36/656)." Ma'bed şöyle devam etti: "Muâz vefat etti, Yezîd de Kûfe'ye vararak Abdullah b. Mes'ûd'un meclisine geldi. Ama o orada yoktu. Derken oradakiler iman konusunu müzakere etmeye başladılar. Bazıları, mümin olduğuma şahadet edersem cennetlik olduğuma da şahadet ederim, dedi. Yezîd, ben mümin olduğuma şahadet ederim ama cennete gireceğime şahadet etmem, dedi. Bu tartışma devam ederken Abdullah b. Mes'ûd çıka geldi. Oradakiler: "Ya

99 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Adil Mürşid, I, 486; *Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1416/1995), I, 348.

100 Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, thk. Süheyl Zekkâr, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1414/1993), 563.

101 Mizzi, *Tehzib*, XXXII, 218.

102 Hayatı için Bk. İclî, *es-Sikât* 48; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IX, 282; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 544; İbn Asâkir, *Târîh*, LXV, 336-344; Mizzi, *Tehzib*, XXX, 217-220; Zehebi, *Târîh*, II, 809; *Mizân*, I, 440-441; İbn Kesir, *et-Tekmil*, II, 362; İbn Ha-cer, *el-İsâbe*, VI, 551; *Tehzib*, XI, 352.

103 Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 6; Tirmizî, *Menâkib*, 26; Ahmed b. Hanbel, V, 242-243.

Ebâ Abdurrahman! Bu adamın ne dediğini duymuyor musun?” dediler. “Ne diyormuş?” diye sordu. “Mümin olduğuna şahadet ediyormuş ama cennette olacağına şahadet etmiyormuş.” dediler. İbn Mes’ûd teyit etmek için: “Öyle mi?” dedi. “Ne güzel söylemiş.” diye cevap verdi.¹⁰⁴ İbn Sa’d’ın rivayetinde ise Yezîd’in Kûfe’ye gelip ilim meclisine iştiraki şu şekilde anlatılmıştır; Yezîd Abdullah b. Mes’ûd’un meclisine geldi ve onunla karşılaştı. İbn Mes’ûd ona: “Muâz b. Cebel, Allah’a itaat eden, hanif ve müşriklerden olmayan birisi idi.” dedi. “Onun arkadaşları da, İbrahim de Allah’a itaat eden, hanif ve müşriklerden olmayan birisidir.» dediler.¹⁰⁵ Rivayetin diğer kısımlarında ise çok küçük lafız farklılıkları bulunmaktadır.

Muâz b. Cebel’in Yezîd’e ilim öğrenmesi için tavsiye ettiği dört kişi ile ilgili *Kütüb-i Tis’a*’da bir rivayet vardır. Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel tarafından nakledilen ve Tirmizî tarafından hasen sahih garib olarak değerlendirilen o haberde kendisinden ilim öğrenilmesi için tavsiye edilen isimler içerisinde Hz. Ömer yerine Ebü’d-Derdâ (ö. 32/652) bulunmaktadır. Diğer isimlerde ise bir farklılık yoktur. Yalnız tüm bu rivayetlerin senedinde Ma’bed’in ismi geçmemektedir.¹⁰⁶

2.3. Sahâbeden Birisi Diyerek Yapılan Rivayetler

Ma’bed el-Cühenî bazen hadisi işittiği sahâbînin ismini vermeden, “Ashaptan birisi” diyerek rivayette bulunmuştur. Kaynaklarda bu şekilde olan tek bir rivayet tespit edilebilmiştir. Zeyd b. Rufey’ el-Cezerî Ma’bed’den, o da ismini zikretmediği bir sahâbîden rivayet ettiği habere göre Allah Râsûlü (s.av.) şöyle buyurmuştur: « İlim amelden daha üstündür. Amellerin en hayırlısı orta olanıdır. Allah’ın dini eksik ile aşırı yapma arasında bir yeredir. İyilik iki kötülüğün arasındadır ki, ona da kul ancak Allah’ın yardımı ile ulaşabilir. Yürüyüşlerin en kötüsü de hızlı ve yorucu olanıdır.¹⁰⁷

Süyûti’nin de zayıf saydığı bu rivayeti Münâvî, Zeyd b. Rufey’den dolayı eleştirmiş,¹⁰⁸ Elbânî ise mevzu olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁹ Elbânî’ye göre burada tenkit edilmesi gereken Zeyd’den daha çok Hakem b. Ebû Hâlid (ö. 180/797), diğer ismiyle Hakem b. Zuhayr’dır.¹¹⁰ Çünkü Zeyd münekkitlerin hakkında ihtilaf

104 İbn Asâkir, *Târîh*, LXV; 339.

105 İbn Sa’d, *et-Tabakât*, II, 269.

106 Tirmizî, *Menâkıb*, 36; Ahmed b. Hanbel, V, 242-243.

107 Ebû Nuaym, *Ma’rifetü’s-Sahâbe*, VI, 3170; Beyhâki, *Şuabü’l-İmân*, V, 396.

108 Münâvî, *Fezû’l-Kadîr*, IV, 491.

109 Elbânî, *Daifü’l-Câmi’is-Sağîr ve Ziyâdetühü*, 564.

110 İsimdeki bu karışıklık rivayeti Hakem’den nakleden Muâviye b. Mervân’dan (ö. 193/809) kaynaklanmaktadır. Çünkü Muâviye, Yahyâ b. Maîn’e göre, rivayette bulunduğu kişilerden bazılarının isimlerini değiştirip insanların anlamasını zorlaştıran birisidir. Mesela Hakem b. Zuhayr ismini Hakem b. Ebû Leyla olarak ifade edebiliyordu. Bk. Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nur, (Mekke: Merkezü’l-Bahsi’l-İslâmî, 1399/1979), III, 533; İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu’l-Kebîr*, thk. Salah b. Fehti, (Kahire: el-Fârûku’l-Hadîse, 1427/2006), II, 95; el-Bâcî, *et-Ta’dîl*, II, 731; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 425.

ettiği bir isimdir.¹¹¹ Hakem ise hadis uyduran, yalancı ve aynı zamanda sahâbeye hakaret eden birisidir.¹¹² Cerh ve tadil âlimleri onun hakkında olumlu bir kanaat belirtmemişlerdir.¹¹³ İşte bu yüzden bu, mevzû bir haberdir.

Bu haber, benzer lafızlarla Mutarrif b. Abdullah tarafından da rivayet edilmiştir. Yalnız o maktû bir haberdir.¹¹⁴

2.4. Mürsel Rivayetler

Mab'ed el-Cühenî'nin kaynaklarda zikredilen sadece bir mürsel rivayeti vardır. O da Dârekutnî'nin Ebû Hanîfe, Mansûr b. Zâzân, Hasan el-Basrî ve Ma'bed kanalıyla namazda gülen kişinin hem abdesti hem de namazı iade etmesi ile ilgili rivayet ettiği şu haberdir: "Allah Râsûlü (s.a.v.) namazda iken namaza bir a'mâ gelir ve çukura düşer. Bazıları güler hatta kahkaha atarlar. Nebi (s.a.v.) yüzünü çevirince, sizden her kim kahkaha atmış ise abdestini ve namazını iade etsin, der."¹¹⁵ Benzer bir rivayete Beyhakî de *es-Sünenü'l- Kübrâ*'da işaret etmiştir.¹¹⁶ Yalnız bu, tartışmalı bir rivayettir.¹¹⁷

Bu rivayetin başka bir varyantı sebebiyle ortaya çıkan bir problem bulunmaktadır. O da Muhammed b. Sîrîn'in Ma'bed'den rivayeti olup olmadığı meselesidir. Dârekutnî, Gaylan b. Câmî'nin Mansûr'dan yaptığı rivayetin Ebû Hanîfe rivayetinden daha sağlam olduğu kanaatini taşımaktadır. Gaylan rivayetinde ise Mansûr'un rivayette bulunduğu kimse Hasan el-Basrî değil Muhammed b. Sîrîn'dir. Bu durumda senet zinciri şu şekilde oluşmaktadır: Gaylan b. Câmî, Mansur b. Zâzân, Muhammed b. Sîrîn, Ma'bed el-Cühenî ve Allah Râsûlü (s.a.v.). Bu rivayet doğru kabul edilecek olursa o takdirde Ma'bed'den Muhammed b. Sîrîn'in de rivayette bulunduğunu söylemek gerekecektir. Oysa kaynaklarda buna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Üstelik bunu teyit edecek başka bir rivayet de yoktur. İbn Sîrîn rivayetinde geçen Ma'bed, her ne kadar Dârekutnî onun kader hakkında ilk söz söyleyen kimse olduğunda ısrar ediyorsa da, Mab'ed el-Cühenî olmasa gerektir. Onun Muhammed b. Sîrîn'in kardeşi Ma'bed b. Sîrîn (ö. 100/719) olma ihtimali bizce daha kuvvetlidir. Zira İbn

111 Mab'ed el-Cühenî'den rivayeti olanlar içerisinde sadece Zeyd b. Rufe' hakkında ihtilaf edilmiştir. Onu Nesâî ve Dârekutnî zayıf, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, İbn Hibbân ve İbn Şahîn gibi münekkitler ise sika kabul etmişlerdir. İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 160; Zehebi, *Mizân*, II, 103; *Târîh*, III, 659; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, II, 507.

112 Elbâni, *Silsiletü'd-Daife*, VIII, 410-411.

113 Yahyâ b. Main, *et-Târîh*, III, 276, 549; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, II, 345; Müslim, *el-Künâ ve'l-Esmâ*, thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed, (Riyad: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1404/1984), II, 734; Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-Metrûkin*, 30; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Tâ'dîl*, III, 118-119; İbn Hibbân, *el-Mecrûhin*, I, 250; İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 489-495; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ ve'l-Metrûkin*, I, 226.

114 Cevherî, *Müsnedü'l-Muvatta*, thk. Lütfi b. Muhammed, Taha b. Ali, (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1417/1997), 84-85; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, II, 209; Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, V, 396; Beğavî, *Şerhu's-Sünne*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Muhammed Zühre eş-Şâviş, (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), IV, 52.

115 Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Hasan Abdulmun'im Şelebi, vd., (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004), I, 306-307.

116 Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 227.

117 Tartışmalar için Bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, I, 306-307; İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 100-102; Zeylaî, *Nasbu'r-Râye* I, 51-54.

Sîrîn'in kendinden büyük kardeşi Ma'bed'den rivayetlerinin olduğu kaynakların haber verdiği bir husustur.¹¹⁸ Hatta o rivayetleri Buhârî ve Müslim başta olmak üzere birçok kaynakta bulmak da mümkündür.¹¹⁹ Anlaşılan o ki burada isimler konusunda bir ihtilat vardır.

2.5. Maktû Rivayetler

2.5.1. Ma'bed'in Kendisine Ait Rivâyetleri

Ma'bed'e ait bir takım fihki değerlendirmelere kaynaklarda rastlamak mümkündür. Bunlar özellikle Abdürrezzak'ın *Musannef*'inde rivayet edilmiş haberlerdir. Tespitlerimize göre bu türden üç haber bulunmaktadır.

1. Abdürrezzak Ma'mer'den, Ma'mer Katâde'den, o da Ma'bed'den rivayet etmiştir. Ma'bed şöyle demiştir: "Abdülmelik b. Mervân bana ölmüş ama geride hür çocukları ile ödemesi gereken miktardan daha fazla bir malı bulunan mükâtep kölenin durumunu sordu. Ona şöyle dedim: "Bu konuda Ömer ile Muâviye iki farklı hüküm vermişlerdir. Bu hususta Muâviye'nin hükmü bana Ömer'inkinden daha hoş geliyor." "Niçin? Dedi." "Çünkü Dâvûd Süleyman'dan daha hayırlı idi ama meseleyi Süleyman daha iyi anlamıştı; Ömer tüm malın efendisine ait olduğuna, Muâviye ise anlaşmadan kalan kısmın efendisine geri kalanın da hür olan çocuklarına verilmesine hükmetti." dedim.¹²⁰

2. Abdürrezzak, Ma'mer, Zeyd b. Rufey' ve Ma'bed kanalıyla gelen diğer bir haberde o şöyle demiştir; "kadın üçüncü hayızdan sonra guslettiğinde talak-bain ile eşinden boşanmış olur."¹²¹

3. Yine aynı ravi zinciri ile zikredilen bir diğer haber de şudur: "Birisi Ma'bed'e nebiz haline getirilen meyve şurubunun durumunu sordu. Ona, sen onu öldükten sonra diriltmiş oldun, şeklinde cevap verdi."¹²²

2.5.2. Ebü'l-Avvâm'dan Olan Rivayet

Ahmed b. Hanbel'in adını bilmediğini söylediği Ebü'l-Avvâm, Ömer, Muâz b. Cebel, Muâviye ve Ka'bü'l-Ahbâr'dan rivayetlerde bulunmuş birisidir. Kaynakların bazısında "Beyt-i Makdis'in Müezzini", bazısında "sâkini" bazısında ise "muhâfızı" olarak vasıflandırılmış olan Ebü'l-Avvâm, hakkında iyi veya kötü herhangi bir değerlendirme yapılmamış meçhul bir ravidir.¹²³

118 Mizzi, *Tehzib*, XXVIII, 235; Zehebî, *Tarih*, II, 1006; İbn Hacer, X, 223.

119 Bk. Buhârî, *Tevhit*, 57; Müslim, *Nikâh*, 128.

120 Abdürrezzak, *Musannef*, VIII, 393.

121 Abdürrezzak, *Musannef*, VI, 320.

122 Abdürrezzak, *Musannef*, IX, 253.

123 Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, IX, 60; İbn Ebî Hâtim, IX, 415-416; Ebü'l-Mehâsin ed-Dimeşkî, *el-İkmâl*, thk. Abdulmu'tî Emin Kalacı, (Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1409/1989), 538; İbn Kesîr, *et-Tekmil*, III, 356.

Ma'bed el-Cühenî'nin Ebü'l-Avvâm'dan sadece bir rivayeti vardır. Farklı lafızlarla rivayet edilmiş olan haberin İbnü'l-Mübârek'in eserindeki rivayet zinciri şudur: İbnü'l-Mübârek, Abdülaziz b. Abdissamed, Mâlik b. Dînâr, Mab'ed el-Cühenî ve Ebü'l-Avvâm. Haberin metnine gelince: Beyt-i Makdis'in müezzini Ebü'l-Avvâm, Ka'bü'l-Ahbar'ın şöyle dediğini nakleder: "Ben-i İsrâil Beyt-i Makdis'de namaz kılarlar iken iki adam çıkageldi. Birisi içeri girdi ama diğeri girmede. Dışarıda mescidin kapısının önünde durarak; ben Allah'ın evine giriyorum ama oraya girenler içinde benim gibisi yok. Çünkü ben şöyle şöyle yaptım, dedi. Ardından da içeriye girmeyip ağlamaya başladı. Ka'b dedi ki; ertesi gün o sıddıklardan yazıldı."¹²⁴ Mezkûr rivayet, bazı kaynaklarda benzer lafızlarla Mâlik b. Dînâr'ın sözü olarak geçmiştir.¹²⁵

SONUÇ

İlk kaderiyeci olan Mab'ed el-Cühenî tâbiinden olması sebebiyle birçok sahâbi ile görüşme fırsatı elde etmiş birisidir. Güvenilir bir şahıs olmasına rağmen kaderle ilgili düşünceleri sebebiyle bidat ehlinde sayılmış ve bu yüzden bazı cerh ve tadil âlimleri tarafından tenkit edilmiştir. Bazıları ise onun güvenilir olduğuna işaret etmişlerdir. Muhtemelen onun güvenilir birisi olması, bazı rivayetlerinin kaynaklarda yer almasına, bidatçı kabul edilmesi ise rivayetlerinin az olmasına neden olmuştur.

Onun hem görüştüğü hem de görüşmediği sahâbeden rivayetleri vardır. Kaynaklar görüşmediği sahâbeden yaptığı rivayetleri mürsel olarak belirtmişlerdir. Onun Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Huzeýfe b. el-Yemân'dan olan rivayetleri bu türdendir. Muâviye, İbn Ömer, İbn Abbâs ve Hâris b. Abdullah el-Cühenî ise görüşerek rivayette bulunduğu kimselerdir. Bunlar içerisinde en çok nakilde bulunduğu kişi Muâviye'dir. Ondan hem merfû hem de mevkûf nakillerde bulunmuştur. Sahâbeden İmran b. Husayn ve Sa'b b. Cessâme'nin isimleri kendilerinden rivayette bulunanlar arasında geçmesine rağmen onlardan yapılmış herhangi bir rivayet tespit edilememiştir.

Mab'ed el-Cühenî'nin sahâbenin yanında tâbiinden de rivayetleri vardır. Humrân b. Ebân ve Yezid b. Amîra onun rivayette bulunduğu tâbiindir. Mab'ed'in rivayette bulunduğu ve tâbiinden olma ihtimali yüksek olan Ebü'l-Avvâm'a ise kaynaklar yer vermemiştir. Buna Ebü'l-Avvâm'ın hangi tabakadan olduğu bilinmemesi ile meçhul bir ravi olması sebep olmuş olabilir.

124 İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd*, 166; Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *ez-Züh'd*, thk. Yasir b. İbrahim, Ganim b. Abbâs, (Hulvan: Dâru'l-Mişkât, 1414/1993), 37; İshak b. İbrahim el-Hatîlî, *Kitabü'd-Dîbac*, thk. İbrahim Salih, (Şam: Dâru'l-Beşâir, 1414/1994), 55; Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, IX, 354; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, V, 378.

125 İbn Ebî'd-Dünyâ, *Muhâsebetü'n-nefs*, thk. Mustafa b. Ali, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 77; İbnü'l-Mukrî, *Mu'cem*, thk. Adil b. Sa'd, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998), 108.

Ma'bed sahâbe ismi zikretmeden de rivayette bulunmuştur. Ayrıca tâbiînin sahâbeyi atlayarak doğrudan Allah Râsûlünden yaptığı rivayet anlamında olan mürsel rivayetleri de vardır. Fakat bu rivayetlerin sayısı oldukça azdır. Bununla ilgili her iki gruptan sadece birer haber tespit edilebilmiştir.

Mab'ed el-Cühenî'nin rivayetleri içerisinde hem merfû hem mevkûf hem de maktû olanlar vardır. İncelenen on yedi haberin beşi merfû, sekizi mevkûf dördü de maktûdur. Görüldüğü gibi çoğunluk mevkûf rivayetlerden oluşmaktadır. Mevkûf rivayette bulunduğu sahâbiler şunlardır: Ömer, Osmân, Huzeyfe b. el-Yemân, Muâviye, İbn Ömer, İbn Abbâs ve Hâris b. Abdullah. Yezîd b. Amîra es-Seksekî'den olan rivayet ise Muâz b. Cebel'e ait mevkûf bir haberdir. Merfû haberleri nakleden sahâbiler ise Osmân ile Muâviye 'dir. Osmân kanalıyla nakledilen merfû haberlerden birisinin ravisi Humrân b. Ebân'dır. Merfû haberlerden olduğu halde sahâbî ravisi bilinmeyen de bir rivayet bulunmaktadır. Ayrıca bir de mürsel bir rivayet vardır. Maktû rivayetlerden birisi Ka'bû'l-Ahbâr'a diğerleri Ma'bed'in kendisine aittir.

Ma'bed'in *Kütüb-i Tis'a* içerisinde yer alan iki rivayeti vardır. Onlardan birisi İbn Mâce, diğeri ise Ahmed b. Hanbel tarafından rivayet edilmiştir. Her ikisi de merfûdur. İbn Mâce rivayetinin sahâbî ravisi Muâviye, diğerinin Hz. Osmân'dır. Her iki rivayetin senedi ile ilgili bir problem bulunmamaktadır. Ma'bed'in bunların dışında kalan bazı rivayetleri *Kütüb-i Tisa'* hadisleriyle desteklenmiştir. Yalnız bunların sayısı oldukça azdır.

Mab'ed el-Cühenî her ne kadar muhâlif fikirleri ile ön plana çıkmış ise de onun bir de fakih kimliği vardır. Onun bu yönü maktû rivayetlerinde az da olsa görülebilmektedir. O haberlerde onun bazen sahâbenin farklı görüşlerinden birini tercih ettiği bazen de kendisinin bir görüş beyanında bulunduğu görülmektedir.

Onun rivayetleri içerisinde israiliyyat türünden sadece bir haber bulunmaktadır. Beyt-i Makdis'in müezzini olan ve hakkında pek fazla bilginin bulunmadığı Ebû'l-Avvâm'dan rivayet edilen o haberin esas kaynağı Ka'bûl-Ahbâr'dır. Yani maktû bir rivayettir. Ama o haber bazı kaynaklarda Mâlik b. Dînâr'ın sözü olarak geçmiştir.

Rivayetlerin sıhhatine gelince: Ma'bed'in naklettiği on yedi haberden yedisinin senedinde problem bulunmaktadır. Bu problemlerin bir kısmı raviden bir kısmı ise senetteki kopukluktan kaynaklanmaktadır. Rivayetler içerisinde az da olsa mevzû türünden haberler de vardır. Yalnız tenkit edilmiş bu haberlerden bir kısmı bazı sahih rivayetler tarafından desteklenmiştir. Geri kalan haberlerin sıhhatinde ise herhangi bir problem gözükmemektedir.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Fedâilü Osmân b. Affân*, thk. Talat b. Fuad el-Hulvânî, Cidde: Dâru'l-Macid Asîrî, 1421/2000.
- Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 11 cilt, Habîburrahman el-A'zamî, el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1982.
- Ahmed b. Hanbel, *Fedâilü's-Sahâbe*, 2 cilt, thk. Vasiyullah Muhammed Abbâs, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6 cilt, İstanbul: nşr. Dâru Sahnûn/ Çağrı Yayınları, 1992/1413.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 47 cilt, thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Mürşid, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8 cilt, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1416/1995.
- Alâî, Ebû Saîd, Halil b. Keykeldî, *Câmiu't-Tahsil*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1986.
- Aycan, İrfan, "*Haccâc b. Yûsuf*", *DİA*, XIV, 427-428, İstanbul 2003.
- Aynî, Ebû Muhammed, Mahmud b. Ahmed, *Meğâni'l-Ahyâr fi Şerhi Esâmî Ricâli Meâni'l-Âsâr*, 3 cilt, thk. Muhammed Hasan, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Babanzâde, Ahmed Naim, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, 13 cilt, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984. (*Tecrid Mukaddimesi*)
- Bâcî, Ebû'l-Velid, Süleyman b. Halef, *et-Ta'dil ve't-Tecrîh*, 3 cilt, thk. Ebû Lübâbe Hüseyin, Riyad: Dâru'l-Liva, 1406/1986.
- Beğâvî, Ebû'l-Kâsım, Abdullah b. Muhammed, *Mu'cemü's-Sahâbe*, 5 cilt, thk. Muhammed el-Emin b. Muhammed, Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1421/2000,
- Beğâvî, Ebû Muhammed, el-Huseyn b. Mesûd, *Şerhu's-Sünne*, 15 cilt, thk. Şuayb el-Arnâvût, Muhammed Zühayr eş-Şâviş, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Beyhakî, Ebû Bekir, Ahmed b. el-Huseyn, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10 cilt, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mekke: Mektebetü Dâri'l-Baz, 1414/1994.
- Beyhakî, Ebû Bekir, Ahmed b. el-Huseyn, *es-Sünenü's-Sağîr*, 4 cilt, thk. Abdülmü'tî Emin Kalacî, Karaçi: Câmiâtü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1410/1989.
- Beyhakî, Ebû Bekir, Ahmed b. el-Huseyn, *Şuabü'l-İmân*, 14 cilt, thk. Abdülalî Abdülhamid, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- Birişık, Abdülhamit, "*Katâde b. Diâme*", *DİA*, XXV, 22, İstanbul 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, 8 cilt, İstanbul: Dâru Sahnûn/ Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. İsmail, *ed-Duafâu's-Sağîr*, thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrahim, Taif: Mektebetü İbn Abbâs, 1426/2005.
- Buhârî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. İsmail, *et-Târihu'l-Evsat*, 2 cilt, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Haleb: Dâru'l-Va'y, 1397/1977.
- Buhârî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. İsmail, *et-Târihu'l-Kebîr*, 8 cilt, Haydarabad: Dâiratü'l-Meârifü'l-Osmâniyye, , ts.

- Bûsîrî, Ebû'l-Abbâs, Ahmed b. Ebû Bekir, *İthâfû'l-Hiyere*, 9 cilt, Riyad: Dâru'l-Vatan, 1420/1999.
- Cevherî, Ebû'l-Kâsım, Abdurrahman b. Abdullah, *Müsnedü'l-Muvatta*, thk. Lütfi b. Muhammed, Taha b. Ali, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1417/1997.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan, Ali b. Ömer, *ed-Duafa ve'l-Metrûkîn*, 3 cilt, Medine: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1404/1983.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan, Ali b. Ömer, *es-Sünen*, 5 cilt, thk. Şuayb el-Arnâvût, Hasan Abdulmun'im Şelebî v.d., Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 1424/2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed, Abdullah b. Abdirrahmân, *es-Sünen*, 2 cilt, İstanbul: Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eşas es-Sicistânî, *es-Sünen*, 5 cilt, İstanbul: nşr. Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1413/1997.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eşas es-Sicistânî, *ez-Zühd*, thk. Yasir b. İbrahim, Ganim b. Abbâs, Hulvan: Dâru'l-Mişkât, 1414/1993.
- Ebû'l-Mehâsin, Muhammed b. Ali, *el-İkmâl*, thk. Abdulmu'tî Emin Kalacî, Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1989.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ*, 10 cilt, Kahire: Matbaatü's-Seâde, 1394/1974.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, 7 cilt, thk. Adil b. Yusuf, Riyad: Dâru'l-Vatan, 1419/1998.
- Elbânî, Muhammed Nasirüddîn, *Daifü'l-Câmi's-Sağîr ve Ziyâdetühü*, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1410/1990.
- Elbânî, Muhammed Nasirüddîn, *İrvâü'l-Ğalîl*, 9 cilt, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985.
- Elbânî, Muhammed Nasirüddîn, *Sahîhu'l-Câmi's-Sağîr ve Ziyâdetühü*, 2 cilt, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1408/1988.
- Elbânî, Muhammed Nasirüddîn, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daife ve'l-Mevdûa*, 14 cilt, Riyad: Dâru'l-Mearif, 1412/1992.
- Elbânî, Muhammed Nasirüddîn, *Silsiletü'l-Ehâdisi's-Sahîha*, 7 cilt, Riyad: Mektebetü'l-Mearif, 1422/2002.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr, *et-Tabakât*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1993,
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir, Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdat*, 16 cilt, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Hatîlî, Ebû'l-Kâsım, İshak b. İbrahim, *Kitabü'd-Dibâc*, thk. İbrahim Salih, Şam: Dâru'l-Beşâir, 1994.
- Heysemî, Ebû'l-Hasan, Ali b. Ebû Bekir, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, 10 cilt, thk. Hısâmüddîn el-Kudsî, Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- İrâkî, Ebû'l-Fadl, Abdurrahîm b. el-Hüseyn, *el-Muğni an Hamli'l-Esfâr fi'l-Esfâr*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer, Yusuf b. Abdullah, *et-Temhîd*, 24 cilt, thk. Mustafa b. Ahmed, Muhammed Abdullah, Ma'rib: Vizâretü Umûmi'l-Evkâf, 1387/1967.

- İbn Adî, Ebû Ahmed, Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl*, 9 cilt, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed, Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Ahî Mîmî, Ebü'l-Hüseyin, Muhammed b. Abdullah, *Fevâidü İbn-i Ahi Mimi ed-Dekkak*, thk. Nebil Sadettin Cerrâr, Riyad: Dâru Edvâi's-Selef, 1426/2005.
- İbn Arrâk, Ebü'l-Hasen, Ali b. Muhammed, *Tenzihü'ş-Şerîa*, 2 cilt, thk. Abdulvahhâb Abdullatif, Abdullah Muhammed es-Siddîk el-Gumârî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1399/1978.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım, Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Târîhu Dimeşk*, 80 cilt, thk. Amr b. Garamel-Amrî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1421/2001.
- İbnü'l-Ca'd, Ali b. Ca'd, *el-Müsned*, thk. Amir Ahmed Haydar, Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1410/1990.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, Abdurrahman b. Ali, *ed-Duafâ ve'l-Metrûkin*, 3 cilt, thk. Abdullah el-Kâdî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, Abdurrahman b. Ali, *el-Mevzûât*, 3 cilt, thk. Abdurrahman Muhammed Osmân, Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1388/1968.
- İbn Ebî'd-Dünya, Ebû Bekir, Abdullah b. Muhammed, *el-Maraz ve'l-Keffârât*, thk. Abdülvekil en-Nedvî, Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1411/1991.
- İbn Ebî'd-Dünya, Ebû Bekir, Abdullah b. Muhammed, *Muhâsebetü'n-Nefs*, thk. Mustafa b. Ali, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed, Abdurrahman b. Muhammed, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 9 cilt, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1271/1952.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed, Abdurrahman b. Muhammed, *el-İlel*, 7 cilt, Riyad: Metâbiu'l-Humeyzî, 1427/2006.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekir, Ahmed b. Ebû Hayseme, *et-Târîhu'l-Kebîr*, 4 cilt, thk. Salah b. Fethi, Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1427/2006.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir, Abdullah b. Muhammed, *Musannef*, 16 cilt, thk. Hamed b. Abdullah el-Cuma', Muhammed b. İbrahim el-Leheydan, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2004.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, 8 cilt, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdulmevcûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, 8 cilt, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, 10 cilt, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Beyrut: Dâru'l-Beşâirî'l-İslâmiyye, 1422/2002.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-Metâlibü'l-Âliye*, 19 cilt, Dâru'l-Âsime, 1419/1998.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 12 cilt, Matbaatü Dâirati'l-Meârif, 1326.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm, Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *el-Mecrûhîn*, 3 cilt, thk. Mahmud İbrahim Zayed, Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396/1976.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm, Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân*, 18 cilt, thk. Şuayb el-Arnâvût, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm, Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbü's-Sikat*, 9 cilt, Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1393/1973.
- İbn Kânî, Ebû'l-Hasen, Abdülbâkî b. Kânî, *Mu'cemü's-Sahâbe*, 3 cilt, thk. Salah b. Salim el-Mısrâtî, Medine: Dâru'l-Gurebâi'l-Eseriyye, 1418/1997.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fadl, Muhammed b. Tâhir, *Tezkiratü'l-Huffâz*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, Riyad: Dâru's-Samiî, 1415/1994.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida, İsmail b. Ömer, *et-Tekmil fi'l-Cerh ve't-Ta'dil*, thk. Şâdi b. Muhammed b. Salim, 4 cilt, Merkezü'n-Nu'man, 1432/2011.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *es-Sünen*, 2 cilt, İstanbul: Dâru Sahnûn/ Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- İbnü'l-Mülakkîn, Ebû Hafs, Ömer b. Ali, *el-Bedrü'l-Münîr*, 9 cilt, thk. Mustafa Ebü'l-Gayt, Abdullâh b. Süleyman, Yasir b. Kemal, Riyad: Dâru'l-Hicret, 1425/2004.
- İbnü'l-Mübârek, Ebû Abdurrahman, Abdullâh b. Mübârek, *ez-Zühd*, thk. Habiburrahman el-Azamî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004.
- İbnü'l-Mukrî, Ebû Bekir, Muhammed b. İbrahim, *el-Mu'cem*, thk. Adil b. Sa'd, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh, Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 8 cilt, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbnü't-Türkmânî, Ali b. Osmân, *el-Cevherü'n-Nakî*, 10 cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikr ts.
- İclî, Ebü'l-Hasen, Ahmed b. Abdullâh, *Marifetü's-Sikat*, 2 cilt, thk. Abdülalim Abdülazim el-Bestevî, Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985.
- Kara, Cahit, *İslam Coğrafyasında Mecûsiler*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.
- Kasım b. Kutluboğa, Ebü'l-Fida, *es-Sikât*, 9 cilt, thk. Şâdi b. Muhammed, Merkezü'n-Numan, 1432/2011.
- Kudâi, Ebû Abdullâh, Muhammed b. Selâme, *Müsnedü's-Şihâb*, 2 cilt, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1986.
- Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'* (Abdürrezzak'ın Musannefin sonunda), 2 cilt, thk. Habiburrahman el-Âzâmî, el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1982.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc, Yusuf b. Zekî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, 37 cilt, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Malik b. Enes, *el-Muvatta*, I-II, İstanbul: Dâru Sahnûn/ Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu Câmiis-Sağîr*, 6 cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1997.
- Müslim, Ebü'l-Huseyn, Müslim b. Haccâc, *el-Câmius-Sahîh*, 3 cilt, İstanbul: Dâru Sahnûn/ Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Müslim, Ebü'l-Huseyn, Müslim b. Haccâc, *el-Künâ ve'l-Esmâ*, 2 cilt, thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed, Riyad: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1404/1984.
- Nesâi, Ebû Abdurrahman, Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, 8 cilt, İstanbul: Dâru Sahnûn/ Çağrı Yayınları, 1413/1992.

- Nesâî, Ebû Abdurrahman, Ahmed b. Şuayb, *ed-Duafâ ve'l-Metrûkîn*, thk. İbrahim Zayed, Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396/1976.
- Nevevî, Ebu'z-Zakeriyya, Yahyâ b. Şeref, *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügat*, 4 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Rûyânî, Ebû Bekir, Muhammed b. Hârûn, *el-Müsned*, 2 cilt, thk. Eymen Ali Ebû Yemânî, Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1416/1995.
- Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, 2 cilt, thk. Habîbürrahman el-Âzâmî, Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1403/1982.
- Sâğânî, el-Hasen b. Muhammed, *el-Mevzûât*, thk. Necmi Abdurrahman Halef, Dîmeşk: Dâru'l-Me'mûn, 1405/1984.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Câmiu's-Sağîr fi Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezir*, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Leâli'l-Mesnûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, 3 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1996.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, 10 cilt, thk. Tânk b. İvedullah, Abdulmuhsin b. İbrahim, Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 25 cilt, thk. Humeydî b. Abdülmecid es-Selefi, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü's-Sağîr*, 2 cilt, thk. Muhammed Şekûr, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım, Süleyman b. Ahmed *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, 4 cilt, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer, Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, 5 cilt, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdelhak, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer, Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, 16 cilt, thk. Şuayb el-Arnâvût, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd, Süleyman b. Dâvûd, *el-Müsned*, 4 cilt, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1419/1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ, Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, 5 cilt, İstanbul: Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer, Muhammed b. Amr, *Kitabü'd-Duafâi'l-Kebîr*, 4 cilt, thk. Abdulmu'tî Emîn Kalacî, Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zakeriyyâ, *et-Târîh*, 4 cilt, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İslâmî, 1399/1979.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed, *el-Kâşif fi Ma'rifeti men lehu Rivâyetun fi'l-Kütübi's-Sitte*, thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb, Cidde: Dâru'l-kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed, *Mizânü'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, 4 cilt, thk. Ali Muhammed Bicâvî, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed, *el-Muğni fi'd-Duafâ*, 2 cilt, thk. Nureddin İtr, Haleb: Dâru'l-Meârif, 1391/1971.

- Zehebî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru Alami'n-Nübelâ*, 25 cilt, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm*, 4 cilt, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1423/2001.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed, *Tezkiratü'l-Huffâz*, 4 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zeylaî, Ebû Muhammed, Abdullâh b. Yusuf, *Tahrîcü'l-Ehâdisi'l-Âsari'l-Vâkıa fî Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*, 4 cilt, thk. Abdullâh b. Abdurrahman es-Sa'd, Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1414.
- Zeylaî, Ebû Muhammed, Abdullâh b. Yusuf, *Nasbü'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye*, 4 cilt, Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Zührî, Ebû'l-Fadl, Ubeydullâh b. Abdurrahman, *Hadîsü'z-Zührî*, thk. Hasan b. Muhammed, Riyad: Edvâu's-Selef, 1418/1998.